

घटक - १

मानवी हक्क

(Human Rights)

घटक संरचना

- १.१ उद्दिष्ट्ये
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ विषय विवेचन
 - १.३.१ मानवी हक्क-अर्थ व स्वरूप
 - १.३.२ मानवी हक्काचा इतिहास
 - १.३.३ मानवी हक्काबाबतचा दृष्टिकोण
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.१ उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

- मानवी हक्काचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट होईल.
- मानवी हक्कांचा इतिहास माहिती होईल.
- मानवी हक्कांबाबतचा दृष्टिकोण स्पष्ट होईल.

१.२ प्रस्तावना

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने जन्मापासूनच स्वाभाविकपणे प्राप्त होणारे हक्क म्हणजे मानवी हक्क होय. मानवी हक्क हे मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग असतात. ते मानवाच्या संपूर्ण

व्यक्तीमत्वाशी निगडीत झालेले असतात. काही झाले तरी मानवी हक्कांना आपण आपल्यापासून वेगळे करू शकत नाही. मानवी हक्कामध्ये अंतर्भूत होणारे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादी होत. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत व हे हक्क आपणा सर्वांना प्राप्त झालेले आहेत.

विसाव्या शतकापासून मानवी हक्काच्या संकल्पनेचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४८ साली मानवी कुरतेला आळा घालण्यासाठी 'मानवी हक्कांचा सार्वभौमिक जाहिरनामा' प्रसिध्द करून मानवी हक्कांचे संरक्षण, जतन व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. माणूस म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जागतिक स्तरावर जे हक्क मिळावयास पाहिजे, त्याची एक विशेष यादी त्यांनी तयार केली. हा दस्तऐवज म्हणजे मानवी हक्क प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले व महत्त्वपूर्ण पाऊल होय. अर्थात, दुसऱ्या महायुद्धानंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती होण्यास प्रारंभ झाला.

१.३ विषय विवेचन

मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे एक अविभाज्य भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला 'मनुष्यप्राणी' या नात्याने हे हक्क नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले आहेत. म्हणून मानवी हक्कांशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करून घेणे शक्य होणार नाही. इतकेच नव्हे तर हक्कांशिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारे जीवन जगता येणार नाही, असे प्रतिपादन मानवी हक्कांचे समर्थक करतात.

या घटकामध्ये आपण मानवी हक्काचा अर्थ व संकल्पना व त्याचा ऐतिहासिक आढावा घेणार आहोत. त्याचबरोबर मानवी हक्कांबाबत दृष्टिकोनही अभ्यासणार आहोत. परंतु 'मानवी हक्क' ही संकल्पना अधिक स्पष्ट समजण्यासाठी प्रथम 'हक्क' ही संज्ञा समजून घेणे आवश्यक ठरते.

□ हक्क म्हणजे काय ?

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समाजाचा घटक या नात्यानेच आपले जीवन जगत असतो. मानवी जीवनाच्या अनेक गरजा असतात व व्यक्तीला समाजात राहूनच या गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. मानवाच्या समाजातील वास्तव्यामुळेच त्याच्या व्यक्तीमत्त्वाची जडणघडण होते. अर्थात मानवाच्या वर्तनावर काही निर्बंध घातले जातात. पण असे निर्बंध असले तरी व्यक्तीची प्रगती व्हावी म्हणूनच हक्कांची गरज निर्माण होते, म्हणून हक्क म्हणजे व्यक्तीला तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी समाज व राज्य यांनी प्राप्त करून दिलेली संधी होय, असे हक्कांचे वर्णन केले गेले जाते.

□ हक्काची व्याख्या :-

काही राजकीय व समाजशास्त्रीय विचारवंतांनी हक्काची व्याख्या केलेली आहे ती पाहूया.

१. प्रा. हेरॉल्ड लास्की :-

“हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.”

२. प्रा. बोझांके :-

“आपण ज्या समाजाचे घटक असतो, त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत.”

□ हक्कांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये :-

१. हक्काचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे हक्कांची निर्मिती ही समाजातच होत असते.
२. सामाजिक जीवनात होणाऱ्या परिवर्तनाबरोबर हक्कांचे स्वरूपही बदलत जाते.
३. हक्कांची निर्मिती समाजात होत असली तरी त्यांना राज्यांची मान्यता मिळणे ही गोष्ट तितकीच महत्त्वाची असते.
४. अर्थात राज्य हक्कांची निर्मिती करत नाही.
५. हक्काबरोबर कर्तव्येही उदयाला येतात. हक्क आणि कर्तव्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

थोडक्यात, हक्क व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहेत आणि समाज व राज्य त्यांना ही संधी मिळवून देतात.

१.३.१ मानवी हक्क-अर्थ व स्वरूप (Meaning and Nature of Human Rights)

मानवी हक्क हे माणसांशी निगडित असतात. आपले जीवन किमान सुखाने व आनंददायीपणे जगण्याच्या आपल्या नैतिक मागणीप्रती हे हक्क नैतिक हमी देण्याचे काम करतात. संकल्पनात्मक परिभाषेत ‘मानवी हक्क’ हे ‘हक्क’ या संकल्पनेतून निर्माण झाले आहेत. हक्क या संकल्पनेत शुद्धता, सद्गुण आणि निष्कपटपणा किंवा भोळेपणा हे अर्थ अंतर्भूत आहेत. हक्क या संकल्पनेचा वापर फायदा मिळणे व त्यासाठी लायक असणे या अर्थानेही केला जातो.

१८व्या शतकात मात्र ‘मानवाचे हक्क’ या संकल्पनेसाठी नैसर्गिक, स्वाभाविक, अदेय आणि अनिर्धारित इत्यादी शब्दांचा वापर केला जात होता. कारण प्रत्यक्षवादी किंवा सकारात्मक कायद्यापेक्षा मानवी हक्कांचे अस्तित्व स्वतंत्र आहे व ही मानवी हक्कांची संकल्पना पुढे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९४८ च्या मानवी हक्कांचा जाहिरनामा यात उपयोगात आणली होती.

□ मानवी हक्कांचे आकलन :-

मानवी हक्कांचा तीन पातळ्यांवर विचार करता येईल. या तिन्ही पातळ्या एकमेकांशी निगडीत आहेत. तसेच त्या परस्परांशी देवाण-घेवाणही करतात. त्या पायऱ्या पुढीलप्रमाणे :-

१. मानवी मूल्य : आपल्या समाजव्यवस्थेत काही विशिष्ट मानवी मूल्यांचा समावेश होतो. जसे- समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, राष्ट्रप्रेम, एकात्मता ज्यांच्या आधारे आपण या हक्कांचा आनंद घेऊ शकतो. आपल्या मूल्यव्यवस्थेची पातळी ही मानवी हक्कांच्या तत्वांच्या अंमलबजावणीशी थेट जोडलेली असते.

२. राजकारण : मानवी हक्कांची दुसरी पायरी म्हणजे राजकारण होय. लोकशाही शासनव्यवस्थेत आपल्या हक्कांवर गदा आल्यास किंवा मानवी हक्क नाकारले गेल्यास लोक सामूहिकरित्या सरकारी ध्येय-धोरणांना विरोध करित ठामपणे उभे राहू शकतात. उपेक्षित, वंचित वर्ग समुदायातील लोक एकत्र येऊन संघटित होऊन त्यांचे मानवी हक्क मागू शकतात. अर्थात मानवी हक्कांचे राजकीय स्वरूप हे आपल्या मूल्यांशी आणि नीतीतत्वांशी निगडीत असते.

३. कायदा : मानवी हक्कामधील तिसरा स्तर हा कायद्याच्या पातळीवरून कार्य करत असतो. त्यातही स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय असे तीन स्तर आहेत. कायद्याच्या मदतीने मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करताना राजकीय दबावाशी सामना करावा लागतो.

□ मानवी हक्कांची व्याख्या :-

सर्व मानवांना नैसर्गिक हक्क असतात. त्यांचे हक्क स्वतःकडून, संबंधित राष्ट्राकडून संरक्षित केले गेले पाहिजेत. मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क जे सर्व माणसांना असतात आणि जे त्यांच्यापासून वेगळे करता येत नाहीत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४८ साली मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा प्रस्तुत केला आणि मानवतेच्या विविध प्रश्नांवर करारनामे केले. या करारनाम्यांना सभासद राष्ट्रांनी मंजूरी देऊन या करारनाम्याशी प्रतिबद्ध व्हावे यासाठी राष्ट्रसंघ प्रयत्नशील आहे. राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतर मानवी हक्कांना औपचारिक व वैश्विक स्वरूप प्राप्त झाले.

मानवी हक्कांचा उल्लेख काही वेळेला पायाभूत हक्क, मुलभूत हक्क, नैसर्गिक हक्क आणि स्वाभाविक हक्क या संज्ञांनी देखील केला जातो. मानवी हक्क हे मुलभूत हक्कांप्रमाणे अत्यंत महत्वाचे, पवित्र, सनातन व अलौकिक स्वरूपाचे असतात. काही तज्ज्ञांच्या मते, मानवी हक्क हे सर्व नागरिकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभाविक स्वरूपाचे ठरतात.

मानवी हक्क या संकल्पनेची व्याख्या पुढील वेगवेगळ्या प्रकारे करण्यात आली आहे.

१. अॅड. जे. पी. एस. सिरौही :-

भारतीय गुन्हेगारी शास्त्रज्ञ अॅड. सिरौही यांच्या मते, “मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी व्यक्तींच्या जीवनाशी आणि स्वातंत्र्याशी निगडीत असून सर्व संस्थांद्वारे आणि संयुक्त राष्ट्रसंघासहित सर्व राष्ट्रांच्या कायद्यामार्फत त्यांना संरक्षण प्रदान करण्यात आले पाहिजे.”

२. १९९३ सालचा मानवी हक्क संरक्षण कायदा कलम क्र. 2(I)(d) [2(a)(5)]

भारतातील १९९३ सालच्या मानवी संरक्षण कायदानुसार- “मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात. भारताच्या राज्यघटनेने त्यांच्या अंमलबजावणीची नुसतीच खात्री दिली नाही तर त्यांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय करारानुसार, भारतीय राज्यघटनेत करून त्यांची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपविली आहे.”

३. “मानवी हक्क म्हणजे, असे सर्व हक्क जे प्रत्येकास निसर्गतःच मिळालेले असतात. ज्यांच्याशिवाय आपण माणूस म्हणून जगू शकत नाही.”
४. भारतातील मानवी हक्कांच्या प्राचीनतेवर भाष्य करताना डॉ. के. एम. माथूर पुढील वैदिक श्लोकाची आठवण करून देतात.

सर्वे भवन्तु सुखिनः

सर्वे संतु निरामय।

सर्वे भद्राणी पश्चन्तु

मा कश्चिद् दुःख भाग्यवेत॥

अर्थात, सर्वांनी सुखी व्हावे. सर्वांना आरोग्य लाभावे, सर्वांचे कल्याण व्हावे व कोणाच्याही वाट्याला दुःख येऊ नये. असा अर्थ स्पष्ट करणारा हा श्लोक म्हणजे मानवी हक्कांचे विश्लेषण होय.

५. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्क :-

भारतीय राज्यघटनेत मानवी हक्कांची चार सुत्रे प्रतिपादन केली असून ती खालील प्रमाणे :-

१. न्याय (Justice) : यात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय अभिप्रेत आहे.

२. स्वातंत्र्य (Liberty) : यात विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, विश्वास, पूजा इत्यादी स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव आहे.

३. समता (Equality) : यात दर्जा, संधी आणि बढतीची समानता अंतर्भूत आहे.

४. बंधुता (Fraternity) : यात व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखण्याचे आश्वासन आणि राष्ट्रांची एकता व पूर्णता अभिप्रेत आहे.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे मानवी हक्क जन्मतः मिळालेले असे हक्क आहेत, जे माणसाच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी, मानवी मूल्यांच्या जपणुकीसाठी, संवर्धनासाठी, बौद्धिक, वैचारिक व सदसद्विवेक बुद्धीच्या वाढीसाठी महत्वाचे आहेत. तसेच ते मानवाच्या अध्यात्मिक व इतर गरजा भागविण्याकरिता आवश्यक असतात.

□ मानवी हक्कांचे स्वरूप :-

मानवी हक्कांच्या वरील व्याख्यांवरून मानवी हक्कांची स्वरूपात्मक वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्याच्या भूमिकेनुसार मानवी हक्क म्हणजे मानवाचे अविभाज्य, वैश्विक आणि परस्परावलंबी हक्क होत. या तीन वैशिष्ट्यांद्वारे मानवी हक्कांचे स्वरूप स्पष्ट होते.

१. अविभाज्य हक्क :-

मानवी हक्क हे अविभाज्य व परंपरागत असतात. ते आपल्याला निसर्गतः व जन्मजातच प्राप्त होतात. हे हक्क आपणास कोणी देत नाही किंवा कोणी हिरावूनही घेऊ शकत नाही. कारण प्रत्येक मनुष्याला तो माणूस आहे म्हणून हे सर्व हक्क मिळतात.

२. वैश्विक हक्क :-

मानवी हक्क वैश्विक असतात. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीला ती कोणत्याही धर्म, जाती, वंश, लिंग, सामाजिक वा आर्थिक स्तरातील किंवा भाषा व प्रांतातील असली तरी तिला मानवी हक्क प्राप्त होतात. याचाच अर्थ असा आहे की, हे हक्क सर्वांनाच असतात. मग ती व्यक्ती कोठेही असली अगदी दुसऱ्या देशात गेली तरी त्याचे हक्क त्याच्या सोबत राहतात.

३. परस्परावलंबी हक्क :-

मानवी हक्क हे परस्परसंबंधी व परस्परावलंबी असतात. सर्व मानवी हक्क एकत्रितपणेच पहावे लागतात. अर्थात् कोणताही हक्क स्वतंत्र काढून बघता येत नाही. हे सर्व हक्क सर्व माणसांसाठी एकाचवेळी अस्तित्वात असतात. आणि त्यांना तसेच पहायला हवे. कोणताही एक मानवी हक्क इतर हक्कांपेक्षा अधिक महत्वाचा किंवा श्रेष्ठ नसतो. जीविताचा हक्क, अन्न मिळविण्याचा हक्क, अभिव्यक्ती व भाषणाचा हक्क हे सर्व हक्क परस्परावलंबी हक्क आहेत. हे सर्व इतर मानवी हक्कांना लागू पडते.

थोडक्यात, माणूस हा जन्मतः हक्क आणि प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने समान आहे. याला नैतिक मानवी हक्क म्हणतात. नंतर त्याचे कायदेशीर हक्कांमध्ये रूपांतर होते. जीविताचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क आणि सुरक्षिततेचा हक्क हे मुलभूत हक्क आहेत. जगण्याचा हक्क हा नैसर्गिक हक्क आहे. मात्र सन्मानपूर्वक जीवन जगणे हे मुलभूत हक्क आहेत. एकीकडे पांरपारिक हक्क आणि राजकीय हक्क यांचा तर दुसरीकडे नव्याने विकसित झालेल्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचाही समावेश होतो. प्रत्येकाला

जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा व सुरक्षेचा हक्क आहेच, मात्र त्याचबरोबर शिक्षण, आरोग्य व इतर हक्क हे त्याला सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असतात.

१.३.२ मानवी हक्काचा इतिहास (History of Human Rights)

अनेक मानवी संस्कृतींना विविध स्वरूपामध्ये हक्कांच्या संकल्पनेचे आकलन झाले आणि त्या संकल्पनांचा अर्थ लावण्यात आला. हक्कांविषयीच्या संकल्पनांचा बायबल, प्राचीन ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये विकास झाला. इतिहासकालीन डरचा राजा, डर नम्मु याने ख्रिस्तपूर्व २०५० च्या कालखंडामध्ये कायदेविषयक संहिता निर्माण केली. ही संहिता निर्विवादपणे पहिली कायदेविषयक संहिता आहे. अशाप्रकारे जतन केलेल्या दस्तावेजांचे हमुराब्बी (सी.ए. ख्रिस्तपूर्व १७८०) संहिता हे एक उत्तम उदाहरण आहे.

मानवी हक्क व त्यांचे जतन, संरक्षण या कल्पना प्रत्यक्षात जरी २०व्या शतकात व विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर साकार झाल्या असल्या तरी मानवी हक्कांच्या संकल्पनांचा उल्लेख अगदी प्राचीन काळापासून आढळतो. मानवी हक्कांचा इतिहास पुढील तीन कालखंडातून अभ्यासता येईल.

१) प्राचीन कालखंड.

२) मध्ययुगीन कालखंड.

३) आधुनिक कालखंड.

या तिन्ही कालखंडांचे स्पष्टीकरण आता आपण पाहू या.

(अ) प्राचीन कालखंड :-

मानवी हक्कांच्या अभ्यासकाच्या मते, मानवी हक्कांची संकल्पना प्राचीन काळातील ग्रीक नगरराज्याइतकीच जुनी आहे. पण ग्रीक व रोमन परंपरेपूर्वी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व काळापासून मानवी हक्कांचा अंतर्भाव केलेला दिसतो. प्राचीन कालखंडातील मानवी हक्कांच्या इतिहासात पुढील विभागानुसार स्पष्टीकरण पाहणे आवश्यक ठरते.

१. ख्रिस्तपूर्व परंपरा :-

पार्शियन (इराण) साम्राज्याने सम्राट सायरसच्या राजवटीमध्ये ख्रिस्तपूर्व ६व्या शतकात मानवी हक्कांची अभूतपूर्व तत्त्वे प्रस्थापित केली.

ख्रिस्तपूर्व ५३९ मध्ये राजाने बॅबिलॉनवर विजय मिळविला आणि आपल्या विजयानंतर त्याने सायरस वृत्तचिती काढली असे सन १८७९ मध्ये शोधून काढण्यात आले. आजही वृत्तचिती मानवी हक्कांचा पहिला दस्तऐवज म्हणून ओळखला जातो. या वृत्तचितीने गुलामगिरी नष्ट केली आणि त्यावेळी पार्शियन राज्यकर्त्यांचे सर्व राजवाडे पगारी मजुरांकडून बांधण्यात आले. सायरसने यहूदी धर्माच्या अनुयायांना गुलामगिरीतून मुक्त केले व त्यांना पुन्हा त्यांच्या भूमीवर स्थलांतर करण्यास परवानगी दिली.

२. सम्राट अशोकची राजवट :-

तीन शतकानंतर प्राचीन भारतातील मौर्य साम्राज्याने ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोकाच्या राजवटीमध्ये नागरी हक्कांची अभूतपूर्व तत्वे प्रस्थापित केली. सम्राट अशोकाने ख्रिस्तपूर्व २६५ मध्ये कलिंगावर स्वारी करून पाशवी विजय मिळविला. पण त्याच्या या कृत्याचा त्याला पश्चात्ताप झाला. परिणामी, त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. आपल्या राजवटीमध्ये त्याने अहिंसेचे अधिकृत धोरण राबविले. सर्व पंथ आणि धर्माची सहिष्णुता राखणे, पालकांच्या आज्ञेचे पालन करणे, गुरुजनांचा आदर राखणे, सर्वांशी माणुसकीने व प्रेमाने वागणे अशी मुख्य तत्वे लागू केली. या सुधारणा सम्राट अशोकाच्या आज्ञापत्रांमध्ये वर्णन करण्यात आल्या आहेत. पुढे अशोक स्तंभावरही त्या कोरल्या.

ख्रिस्तपूर्व काळात हक्क व कर्तव्ये बहुधा धार्मिक तत्त्वावर पार पाडली जात असत. देवाने मानवाची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे सर्व मानव समान आहेत. अशी हक्कांविषयीची मर्यादित जाणीव या काळात करून दिल्याचे दिसते. मानवी हक्कांची निर्मिती करण्यात आलेली नाही किंवा ते गृहित धरले नाही, तर ते प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वाभिमानावर व समानतेवर आधारित आहेत. असे वरील काळातील घटनाक्रमावरून दिसते.

३. ग्रीक परंपरा :-

पाश्चात्य विचारसरणीतील अभिजात परंपरांचा उगम ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये आढळतो.

स्ट्राइकस या ग्रीक-रोमन तत्त्ववेत्त्याने मांडलेल्या नैसर्गिक कायद्याच्या सिध्दांतामध्ये मानवी हक्कांच्या आधुनिक विचारांचे बीज सापडते.

सॉक्रेटिस आणि प्लेटोच्या ग्रीक परंपरेनुसार, विश्वाचे स्वाभाविक आदेश ज्या कायद्यात प्रतिबिंबित होतात, अशा कायद्याला नैसर्गिक कायदा असे म्हणतात. याचा अर्थ प्रामुख्याने निसर्गावर नियंत्रण ठेवणारी दैवी इच्छा असा होतो. याचे अभिजात उदाहरण ग्रीक साहित्यामध्ये आढळते. ते असे- ग्रीक नाटक 'अँटिगॉन' यात मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्क असल्याचा उल्लेख सापडतो. अँटिगॉनचा (नाटकाची नायिका) भाऊ ग्रीक राजाच्या विरोधी बंड करतो व त्यात तो मारला जातो. राजा (किंग क्रेऑन) त्याच्या दफनविधीवर बंदी घालतो. परंतु ती त्याचा आदेश धुडकावून लावते व भावाचे दफन करते. राजाज्ञा मोडल्याबद्दल तिला अटक केली असता, स्वतःच्या वर्तनाचे समर्थन करताना ती म्हणते की, तिने दैवी कायदानुसार कृती केलेली आहे व अशा कायद्याचे उल्लंघन प्रत्यक्ष राजासुद्धा करू शकत नाही. याचा मतितार्थ असा की, मनुष्य मेल्यानंतर त्याचे दफन करणे हा त्याचा नैसर्गिक हक्क असून राजासुद्धा तो नाकारू शकत नाही.

कालांतराने ग्रीक नगरराज्यातील नागरिकांना काही मुलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले होते (नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना येण्यापूर्वी) ते हक्क पुढीलप्रमाणे-

(i) भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क (इसोगोरिया)

(ii) कायद्यासमोर सर्व समान असल्याचा हक्क (इसोनोमिया)

(iii) सर्वांना समान आदर दर्शविण्याचा हक्क (इसोटोमिया)

तथापि, हे हक्क स्त्रिया आणि गुलामांना देण्यास नकार दिला गेला.

प्लेटोच्या वैश्विक सत्य आणि सद्गुण यांच्या कल्पनेतून हक्कांची वैश्विक संकल्पना साकार झाली. प्लेटोच्या मते, सद्गुण हे हक्क व कर्तव्यांशी जोडले गेले आहेत. प्रत्येकाकडे सद्गुण असतातच व त्यानुसार प्रत्येकाचे हक्क व कर्तव्ये असतात.

४. रोमन परंपरा :-

प्राचीन रोममध्ये नैसर्गिक हक्कांची कल्पना पुढे चालू राहिली. रोमन कायदेपंडित उत्स्मीमानचा असा विश्वास होतो की, कुठलीही व्यक्ती मग ती रोमन असो किंवा नसो अशा प्रत्येक व्यक्तीस नैसर्गिक हक्क असतात.

रोमन कायदा पद्धतीमध्ये मार्क्स तुल्लस सिसरो यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. सिसरो हा एक मुत्सद्दी वकील, विद्वान व लेखक होतो. त्याच्या मते, नागरिकांनी चांगले वर्तन ठेवावे. ज्यामुळे मानवी जीवनाची सुरक्षा, शांती आणि सुख प्राप्त होते. जसे नागरी, राजकीय आणि सैनिकी कर्तव्यांना महत्त्व दिले तसेच कुटुंब ही देखील एक नैतिकता जपणारी संस्था आहे. त्यानुसार प्रत्येक माणसाने मानसिक शांती व चारित्र्य यावर आधारित वर्तणूक ठेवून जीवन जगावे व यासाठी ही सर्व माहिती सर्वांना पुरविण्याचे उद्दिष्ट होते.

(ब) मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगामध्ये स्वाभाविक कायद्याच्या सिद्धांताची दैवी तत्त्वावर पुनर्रचना करण्यात आली. या कालावधीमध्ये ख्रिस्ती ईश्वरासंबंधी परंपरांचा प्रमाण स्पष्टपणे दिसून येतो. मध्ययुगातील तत्त्वज्ञ अँबेल्डॉर्ड (१०७९ ते ११४२), सेंट थॉमस अँक्विनास (१२२४ ते १२७४) यांनी नैसर्गिक कायद्याची संकल्पना ही सर्वश्रेष्ठ असल्याचे प्रतिपादन केले. कायद्याद्वारे हित साधले गेले पाहिजे आणि त्याचे अनुसरण केले पाहिजे. वार्ट गोष्टी टाळल्या गेल्या पाहिजेत हा कायद्याचा प्राथमिक हेतू आहे. स्वाभाविक कायद्याच्या सर्व नियमांचा हा पाया आहे.

अँक्विनासच्या मते, कायदा म्हणजे हेतूशी संबंधित मानवी वर्तणुकीच्या नियम आणि आदर्श होय. त्यांच्या मते, संपूर्ण विश्वावर कायद्याच्या चतुःसूत्रीची सत्ता चालते. त्यामध्ये शाश्वत कायदा, स्वाभाविक कायदा, मानवी कायदा आणि दैवी कायदा यांचा समावेश आहे. शाश्वत कायदा दैवी हेतू दर्शवितो. समाजात मानवी वर्तणुकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मानवाने तयार केलेले कायदे म्हणजे मानवी कायदे आणि ईश्वरी इच्छेचा व चमत्कारातून मानवाशी संपर्क साधून देण्यात आलेला दैवी आदेश म्हणजे दैवी कायदे होय. अक्विनास आणि अन्य ख्रिस्ती मानववंश शास्त्रज्ञांनी असे प्रतिपादन केलेले आहे की, दैवी कायदा हा अन्य कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ कायदा आहे. दैवी कायद्याची चर्चच्या संस्थेमार्फत लोकांना जाणीव करून देण्यात आली. म्हणून चर्चचे स्थान हे राज्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे.

ख्रिस्ती वेदान्तवाद्यांनी महत्त्वाची योगदाने दिलेली आहेत. म्हणजे त्यांनी खाजगी, मालमत्तेच्या महत्त्वावर जोर दिलेला आहे. सेंट ऑक्विनासने म्हटले आहे की संघटित आणि नियंत्रित समाजासाठी खाजगी मालमत्ता आवश्यक आहे. भौतिक स्वार्थामुळे माणूस देवाला विसरतो आणि गरिबांकडे दुर्लक्ष करतो. म्हणून तो असा युक्तीवाद करतात की, प्रत्येकास मर्यादित मालमत्तेचे हक्क असतात आणि अशी मालमत्ता निर्माण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. अर्थात जेव्हा चर्चच्या संस्थेचे राज्यावर नियंत्रण असेल.

या महत्त्वाच्या योगदानाव्यतिरिक्त, हल्लीचे मानवी हक्क आणि भूतकालीन स्वाभाविक हक्क यामध्ये मुलभूत भेद आहेत. हक्कांची ही कल्पना अत्यंत धार्मिक आहे.

(क) पाश्चात्य विचारसरणी :-

सामाजिक संविदात्मक विचारवंतांनी नैसर्गिक, व्यक्तीगत हक्कांच्या कल्पनेला हातभार लावला आणि बऱ्याचशा अन्य पाश्चात्य विचारवंतांनी वेगवेगळ्या सिद्धांतांद्वारे मानवी हक्कांच्या उत्क्रांतीस हातभार लावला. त्यातील प्रमुख विचारवंतांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :-

१. ह्युगो ग्रॉशियस :-

ग्रॉशियस यांनी स्वाभाविक कायद्याचा त्याचप्रमाणे आधुनिक आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तत्वांचा नवीन पाया घालण्यासाठी उत्कृष्ट रचना केली. १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रॉशियसने प्रत्येक व्यक्तीच्या नैसर्गिक हक्कांच्या आधुनिक कल्पनेची ओळख करून दिली. त्याच्या मते, मानवास मनुष्यप्राणी म्हणून काही हक्क प्राप्त झालेले आहेत. म्हणून प्रत्येकाने हे मान्य केले पाहिजे की, प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे जीवन वाचविण्याचा प्रयत्न करण्यास हक्कदार आहे.

२. हॉब्स, लॉक आणि रुसो :-

थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक आणि जिन रुसो यासारख्या आधुनिक संविदात्मक सुधारकांनी असा युक्तीवाद केलेला आहे की, ज्यांच्याकडे मुळात कोणतीही शासकीय संघटना नव्हती, अशा मानवाना सहभाग घेतलेल्या करारनाम्याचा निष्कर्ष म्हणजेच राज्य होय. अशा प्रकारे सामाजिक करार ही संज्ञा तत्त्वज्ञानात्मक सिद्धांताच्या मोठ्या वर्गाचे वर्णन करते. हॉब्स, लॉक व रुसो हे तिघेही सामाजिक करार सिद्धांताचे प्रणेते आहेत. सामाजिक करार सिद्धांत ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असून असा करार कायेदशीर राज्य व शासन करण्याजोग्या संमतीतून बनते हे सुचवितो.

हॉब्सच्या मते, मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाच्या विशेष सुरक्षितता होय. त्यांच्या मते, हा हक्क अन्य कोणत्याही हक्कापेक्षा मुलभूत स्वरूपाचा आहे.

जॉन लॉकच्या मते, मनुष्यप्राणी हा मूळात मुक्त, समान व स्वतंत्र आहे. म्हणून शांतता व सदिच्छा आणि परस्परसहकार्य या स्वाभाविक स्थितीच्या अटी आहेत. लॉकने प्रत्येक व्यक्तीस केंद्रस्थानी ठेवले

आणि त्याला अदेय (देऊन टाकता न येणारे) असे नैसर्गिक हक्क दिले. त्यामध्ये खाजगी, मालमतेच्या हक्कास प्राधान्य देण्यात आले.

रुसो यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या संकल्पनांना महत्त्व दिले. रुसोने सामान्यपणे समाजाच्या आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांमध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला.

सामाजिक करार सिद्धांतानी केवळ नैसर्गिक आधारावर आणि वैयक्तिक जमिनीवर आधारलेल्या लोकशाही संस्थेच्या संकल्पना प्रस्थापित केलेल्या आहेत असे नाही.

सामाजिक करार सिद्धांतवाद्यांच्या व्यतिरिक्त आणखी बरेचसे विचारवंत आहेत. ज्यांनी आपल्या सूत्र विचारातून मानवी हक्कांवरील आधुनिक विचारांच्या उत्क्रांतीसाठी योगदान दिले. त्यामध्ये प्राधान्याने इमॅन्युअल कांट, जे. एस्. मिल, जेरेमी बेन्थॅम आणि मॉन्टेस्क्यू इत्यादी.

♦ इमॅन्युअल कांट :-

इमॅन्युअल कांटच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीत काही मुलभूत हक्क असतात. त्या हक्कांना संरक्षण मिळाले पाहिजे. कांटने स्वाभाविक हक्क आणि संपादन केलेले हक्क यांच्यात फरक केलेला आहे. त्याने केवळ एकाच नैसर्गिक हक्काला मान्यता दिलेली आहे. मानवी हक्कांवरील कांटची संकल्पना नैतिकतेच्या आणि विवेकबुद्धीच्या तत्त्वावरून तयार झाली. कांटची मानवी हक्कांची संकल्पना म्हणजे नैतिक पाया आहे. कांटने या संकल्पनेला विश्वव्यापी किंवा सार्वत्रिक बनवते.

♦ जेरेमी बेन्थॅम :-

बेन्थॅमने त्याच्या प्रसिद्ध अशा उपयुक्ततावाद सिद्धांतामध्ये अदेय हक्कांच्या संकल्पनेस निराधार म्हणून नापसंती दर्शविली आहे. त्याने असा दावा केला आहे की, शासनाच्या कारवाईतून निर्माण होणारे हक्क किंवा परंपरेतून जन्म घेणारे हक्कच अदेय आहेत. नैसर्गिक हक्क व कायदे यावर तो टिका करतो. प्रत्येक माणूस सुखी होण्याच्या व दुःख टाळण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्याच्या मते, आनंद व दुःख यांचे काही घटकांच्या आधारावर मूल्यांकन करता येते. म्हणून जास्तीत जास्त संख्येने लोकांना सुखी करणे हे राज्याचे व कायद्याचे अतिशय महत्त्वाचे कार्य आहे. त्याने व्यक्तीगत हक्क किंवा आनंदाबरोबर सामुदायिक हक्क किंवा आनंदही महत्त्वाचे असतात यावर भर दिला.

♦ जॉन स्ट्युअर्ट मिल :-

जे. एस्. मिल यांनी On Liberty (स्वातंत्र्य) या पुस्तकाच्या सुरवातीलाच उपयुक्ततावादाला कडाडून विरोध केला. बहुमत मिळवून जुलमी राजवट अंमलात आणण्याचा तो एक प्रकार आहे, असे त्याचे मानणे आहे. तो म्हणतो की, बौद्धिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी मुक्त भाषण ही एक आवश्यक अट आहे. मौन राहिल्यामुळे सत्य पूर्णपणे समजत नाही. त्याच्या मते, अभिव्यक्ती व समूह-स्वातंत्र्य निरमवाद असू शकत नाही. आपआपले स्वातंत्र्य प्राप्त करण्याकडे इतर व्यक्तींची क्षमता हिरावून न घेता असे स्वातंत्र्य अस्तित्वात असले पाहिजे.

♦ **मॉन्टेस्क्यू :-**

मॉन्टेस्क्यू हा प्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्वज्ञ त्याच्या स्वातंत्र्याच्या संस्थेविषयक लिखाणातील तत्त्वासाठी प्रसिद्ध आहे. मॉन्टेस्क्यूचा स्वाभाविक कायदा आणि हक्कांवर विशेषतः स्वातंत्र्याच्या हक्कावर विश्वास आहे. तथापि, त्याने वैयक्तिक वर्तणूक तसेच नैतिक व सौंदर्यात्मक दृष्टिकोनातील सांस्कृतिक तफावत, धार्मिक श्रद्धा आणि स्वातंत्र्य मान्य करण्याची क्षमता यांच्या सामाजिक स्पष्टीकरणास अग्रक्रम दिला. मॉन्टेस्क्यू हा मुलभूत विचारांचा कट्टर धार्मिक असल्यामुळे तो व्यक्तीवादी नव्हता. त्याने दैवी कायद्यावर भर दिला. त्याने काही अंशी मानवी हक्कांच्या लौकिक रुपांवर जोर दिला. त्याने आनंदाचा पाया म्हणून स्वातंत्र्याकडे पाहिले. त्याला विश्वास होता की, राजकीय स्वातंत्र्य हे व्यक्ती, संस्था आणि सामाजिक वर्ग यांच्यातील सत्ता विभाजनावर अवलंबून आहे. संस्थात्मक पातळीवरसुद्धा व्यक्तीगत स्वातंत्र्याची हमी मिळविण्यासाठी वैधानिक, कार्यकारी आणि न्यायीक प्रक्रियेमध्ये सत्तेचे विभाजन होणे आवश्यक आहे, यावर त्यांनी भर दिला.

(ड) आधुनिक कालखंड :-

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर मध्यम पातळीवर मानवी हक्कांचे सार्वभौमिकरण करण्याचे प्रयत्न व्हर्सेल्सच्या करारानुसार झाले होते. पण ते यशस्वी होऊ शकले नाही. त्यावेळची सुसभ्य किंवा सुसंस्कृत जगाची न्यायिक सदसद्विवेक बुद्धी ही मोठ्या प्रमाणात राज्याद्वारे केल्या जाणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध व्यक्तींच्या हक्कांचे जतन करण्याच्या बाजूची होती. व्यक्तीचे तिच्या स्वतःच्याच राज्याकडून होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संरक्षण केले पाहिजे, यासाठी आंतरराष्ट्रीय कायदा संस्थेच्या सभासदांनी मानवी हक्कांचे जतन करण्यासाठी काही उपाय सुचविणेस प्रारंभ केला. या संस्थेचे सभासद युरोप, अमेरिका आणि आशिया खंडातील विविध राष्ट्रांत विखुरलेले होते. त्यांनी मानवी हक्कांचे जतन करण्याबाबत प्रत्येक राष्ट्राच्या सहा कलमी कार्यक्रमाचा स्विकार केला. ही सहा कलमे खालीलप्रमाणे :-

१. प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य व मालमत्ता बाबत समान हक्कास मान्यता देण्यात येईल. त्यामध्ये राष्ट्रीयता, लिंग, वंश, भाषा व धर्म असा भेद असणार नाही. नागरिकांच्या समान हक्कांचे जतन केले जाईल.

२. प्रत्येक व्यक्तीच्या सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील मुक्त श्रद्धा, धर्म व विश्वास यानुसार केल्या जाणाऱ्या आचरणास मान्यता दिली जाईल.

३. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या आवडीची भाषा व त्या भाषेचे शिक्षण घेण्याचा अधिकार मान्य केला जाईल.

४. कोणत्याही राष्ट्राच्या नागरिकांमध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात, सार्वजनिक वा खाजगी ठिकाणी लिंग, वंश, भाषा किंवा धर्म याआधारे भेद न करण्याच्या अधिकारास मान्यता देण्यात येईल.

५. राष्ट्राच्या जनतेत समानतेचा विचार करताना ही समानता नावापुरतीच असता उपयोगी नाही, तर ती परिणामकारक असली पाहिजे.

६. स्वतःच्या सर्वसामान्य कायद्याच्या आधाराशिवाय कोणत्याही राष्ट्राला लिंग, वंश, भाषा व धर्म याद्वारे प्राप्त झालेले नागरिकांचे राष्ट्रीयत्वाचे हक्क काढून घेता येणार नाही.

एकूण वरील जाहीरनाम्यात असे म्हटले गेले की, राज्याने त्यांच्या नागरिकात राष्ट्रीयत्व, लिंग, भाषा आणि धर्म या आधारावर भेद करू नये. तसेच सर्वांना जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, मालमत्ता संपादन करण्याचा समान हक्क प्रदान करणे आवश्यक आहे.

मानवी हक्कांचे सार्वभौमिकरण करण्याच्या प्रक्रियेचा दुसरा मैलाचा दगड ठरला तो म्हणजे जर्मनीतील नाझी यांनी वंश किंवा धर्म यांच्या नावावर केलेली ६ दशलक्ष 'ज्यू' लोकांची निर्घृण हत्या. दुसऱ्या महायुद्धातील या घटनेचा पडसाद संपूर्ण जगावर उमटला. या घटनेने व्यथित झालेले अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष रुझवेल्ट यांनी मानवी हक्कांची आवश्यकता प्रतिपादन करताना चार प्रकारच्या मानवी हक्कांची पायाभरणी करून त्याआधारे मानवी जगाचे स्वप्न पाहिले. हे चार अधिकार खालीलप्रमाणे :-

१. भाषण व भावना प्रकटीकरणाचे स्वातंत्र्य.
२. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या पद्धतीनुसार योग्य त्या ईश्वराची पूजा करण्याचे स्वातंत्र्य.
३. गरजा किंवा मागणीपासून स्वातंत्र्य.
४. भितीपासून मुक्ती किंवा स्वातंत्र्य.

मानवी हक्कांची ही यादी परिपूर्ण नसली तरी या यादीने मानवी हक्क चळवळींवर मोठा प्रभाव गाजवला यात शंका नाही.

□ अटलान्टिक सनद :-

ग्रेट ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान विस्टन एस्. चर्चिल आणि अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष फ्रँकलिन डी रुझवेल्ट हे अटलान्टिक महासागरात एकमेकांना भेटले व त्यांनी एक संयुक्त पत्रक ऑगस्ट १९४८ साली जाहीर केले. हे संयुक्त पत्रक 'अटलान्टिक सनद' म्हणून ओळखले जाते. हे पत्रक जरी दोन नेत्यांचे मत असले तरी त्याद्वारे त्यांनी मानवी हक्कांसंबंधी काही सर्वमान्य तत्त्वे प्रतिपादन करून सुंदर व भव्य जगाचे आशादायी स्वप्न पाहिले होते. त्यांनी त्यांच्या पत्रकात स्वातंत्र्य, स्वराज्य व आर्थिक स्वातंत्र्य या मूल्यांवर भर दिला.

मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीयकरण या प्रश्नाला १९४४ साली डम्बर्टन ओक्स (Dumberton Oaks) येथे झालेल्या अधिवेशनात महत्त्व प्राप्त होणे गरजेचे होते. त्यामुळे जागतिक सत्तेचे लक्ष या मानवी हक्काच्या प्रश्नाकडे वळेल.

पुढे अमेरिकेतील सॅन फ्रान्सिस्को शहरात २५ एप्रिल ते २६ जून, १९४५ या कालावधीत आयोजित संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या परिषदेत मानवी हक्कांच्या संदर्भात केलेल्या सनदेत 'मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्य' याबाबत अनेक तरतूदी करताना वंश, लिंग, भाषा व धर्म या आधारे सर्व नागरिकांना समान हक्क वा अधिकार प्रदान करण्यात आले. याच अधिवेशनात सामाजिक व आर्थिक मंडळाने प्राप्त अधिकारांद्वारे मानवी हक्क आयोगाची निर्मिती करून त्याद्वारे हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय कायदा तयार करून घेतला.

सामाजिक व आर्थिक मंडळाने ऐक्याने काम करताना संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण संसदेच्या १० डिसेंबर १९४८ रोजी झालेल्या आमसभेतून "मानवी हक्कांचा" जाहिरनामा जाहीर करून तो स्विकारण्यात आला. यात मानवी हक्कांच्या विविध पैलूंवर व प्रकारांवर चर्चा करण्यात आली. आज जगातील सर्व राष्ट्रांनी (अगदी साम्यवादीसुद्धा) मानवी हक्कांची संकल्पना स्विकारली आहे. आज जागतिक स्तरावर मानवी हक्क व मानवतावादी करारांची संख्या सुमारे ९० इतकी आहे. म्हणून २० वे शतक मानवी हक्कांचे शतक मानण्यास हरकत नाही.

अशा तऱ्हेने मानवी हक्कांची प्रचलित संकल्पना ही बऱ्याचशा पाश्चात्य विचारवंतांनी दिलेल्या योगदानाचे फलित आहे. अर्थात प्राचीन धार्मिक परंपरांपासून ग्रीक, रोमन विचारांची कल्पनाही आपण जाणून घेतली ख्रिस्तपूर्व काळातील मानवी हक्काबाबतची कल्पनाही लक्षात येते. त्यांनी हक्कांमध्ये समानतेची कल्पना आणली. प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वाभाविक आणि अदेय हक्कांची कल्पना म्हणजे या उत्क्रांतीचा पाया होय. जरी नैसर्गिक हक्कांच्या, सिध्दांतास, कित्येक विचारवंतांनी आव्हान दिलेले होते तरी तो पुनरुज्जीवनाचा कालावधी होता. आधुनिक युगात बऱ्याचशा विचारवंतांनी हक्कांच्या कल्पनेसाठी योगदान दिले शांतता, प्रतिनिधिक शासन, आंतरराष्ट्रीय हक्क, सत्तेचे विभाजन, लोकमान्य सार्वभौमत्व इ. संकल्पना दिल्या. २०व्या शतकात १९४८ साली मानवी हक्कांचा जाहिरनामा स्विकारला. मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्याने पुन्हा एकदा स्वाभाविक आणि अदेय हक्कांवर भर दिला.

१.३.३ मानवी हक्कांबाबतचा दृष्टिकोण (Perspectives of Human Rights)

मानवी हक्कांची संकल्पना व ऐतिहासिक आढावा पाहिल्यानंतर मानवी हक्कांबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणार आहोत.

काही तज्ज्ञांच्या मते, मानवी हक्कांचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होण्यासाठी मानवी हक्कांच्या अध्ययनाचे दृष्टिकोण अभ्यासणे गरजेचे आहे. मानवी हक्क अध्ययनाचे दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे :-

अ) तत्त्वज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोन किंवा सैध्दांतिक दृष्टिकोन (Philosophical Approach or Theoretical Approach)

तत्त्वज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोन हा प्रामुख्याने काल्पनिकतेशी निगडीत असून त्यामध्ये पाच सैध्दांतिक दृष्टिकोन अंतर्भूत आहेत ते दृष्टिकोन खालीलप्रमाणे :-

(१) नैसर्गिक हक्क सिद्धांत (The Natural Right Theory)

एलेन पॅगेल्स (Elaine Pagels) या समकालीन विचारवंताने मानवी हक्क या संज्ञेची व्याख्या अशी केली की, “व्यक्तीचे काही हक्क समाजाच्या संदर्भात किंवा समाजाच्या विरोधात असू शकतात की, जे हक्क समाजाने मान्य केले पाहिजेत व त्याप्रमाणे क्रिया करणे व्यक्तीवर बंधनकारक असले पाहिजे तसेच ते व्यक्तींचा विचार करता मुलभूत स्वरूपाचे असावेत.”

या व्याख्येनुसार मानवी हक्क समाजाच्या बाजूचे व समाजाच्या विरोधात असले तरी मानवी हक्काचे अस्तित्त्व स्वतंत्र असते व मानवी हक्क समाज निर्माण होण्यापूर्वीपासून अस्तित्त्वात असतात. फक्त त्यांची जाणीव व्यक्तींना करून देणे गरजेचे असते. या नैसर्गिक हक्कांची वैशिष्ट्ये पुढील तीन प्रकारची आहेत.

(अ) मानवी हक्कांना मान्यता मिळावी लागते :-

मानवी हक्क स्वाभाविकपणे मानवी व्यक्तीत वास करीत असतात. व्यक्ती समाजात सहभागी होण्याआधीपासून ते अस्तित्त्वात असतात. आणि म्हणून राज्यातर्फे त्यांना मान्यता दिली जाते. तार्किक दृष्टीने विचार करता हे हक्क त्यांच्या अस्तित्त्वासाठी समाजाच्या कायदेशीर व्यवस्थेपासून स्वतंत्र असतात. त्यामुळेच अनेक कायदेतज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ इ. विद्वान मानवी हक्कांचा उगम हा सकारात्मक किंवा प्रत्यक्ष कायद्याऐवजी नैसर्गिक कायद्यात असल्याचे मानतात. म्हणजेच मानवी हक्क हे नैसर्गिक कायद्याच्या तत्त्वाप्रमाणे कोणत्याही अधिकारातर्फे तयार केले जात नाहीत वा स्विकारले जात नाही, कारण मानवी हक्क स्वयंभू असतात. पण त्या हक्कांची जाणीव कायदा करून देतो.

(ब) मानवी हक्क हे अदेय, नैसर्गिक व स्वाभाविक असल्याचे मानतात :-

मानवी हक्क हे अदेय आहेत म्हणजे ते व्यक्तीला स्वतःहून काढून टाकता येऊ शकत नाही. मानवी हक्क स्वाभाविक आहेत. मनुष्याचा स्वभावाचा तो एक भाग आहेत. या संदर्भात जॉकिज मॅरिटेन (Jackgnes Maritain) असे म्हणतात की, मनुष्यहक्क धारण करतात कारण तो स्वयंपूर्ण, स्वतःचा मालक व स्वतःच्या क्रियेचा कर्ता असून नैसर्गिक कायदानुसार मनुष्य स्वतःच धारण केलेल्या अधिकारांचा किंवा हक्कांचा आदर करू शकतो.

नैसर्गिक हक्क हे सकारात्मक किंवा प्रत्यक्षवादी कायद्यापासून स्वतंत्र असतात. आणि म्हणून मानवी हक्कांचा वापर सकारात्मक कायद्याचे नियम उत्क्रांत करण्यासाठी केला जातो. याशिवाय मानवी हक्कांच्या माध्यमातून कायद्यांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा, कायदेशिवाय संस्था आणि राज्यांची कृत्ये यातही उत्क्रांती करणे शक्य आहे.

(क) सर्व मानवी व्यक्ती समान असतात असे मूलतःच मानले जाते :-

नैसर्गिक हक्काचा खरा हक्कदार केवळ माणूसच असतो. व्यक्तीच्या सदगुणामुळेच माणसात माणुसकी निर्माण होते की, जी नैसर्गिक हक्काच्या पालनात महत्त्वाची भूमिका बजावते. अर्थात सर्व मानव समान

आहेत. हा मानवी हक्काचा पाया आहे, बर्नार्ड मेयो (Barnard Mayo) याविषयी म्हणतात, “मानवी हक्क हे असे हक्क आहेत जे मनुष्याला त्याच्या सद्गुणांच्या वैशिष्ट्यामुळे प्राप्त झाले आहेत, कारण मानवात निश्चितपणे व सार्वभौमिकपणे मानवता आहे ही वास्तवता आहे.

(२) कायदेशीर हक्क सिद्धांत (The Legal Right Theory)

जर्मी बेन्थम या तज्ज्ञांनी कायदेशीर हक्क सिद्धांताचे समर्थन केले. सर्वसामान्यपणे कायदेशीर हक्क सिद्धांताला पाठिंबा देणाऱ्या विचारवंतांच्या मते, हक्क ही राज्याची निर्मिती आहे. म्हणून मानवी हक्क जसे निरंकुश नाहीत तसेच ते स्वाभाविकही नाहीत.

थॉम्स हॉब्स हे देखील कायदेशीर हक्क सिद्धांताला पाठिंबा देणारे विचारवंत मांडतात की, व्यक्तीचे मुलभूत हक्क म्हणजे स्वसंरक्षणाचा हक्क होय की, ज्याचे संरक्षण राज्याने इतर कोणत्याही हक्कापेक्षा चांगल्या प्रकारे केले पाहिजे.

बी. बोसानकवेन्ट असे म्हणतात की, “हक्काला कायदेशीर आणि नैतिक असे दोन्ही संदर्भ आहेत.”

या विविध तज्ज्ञांचे असे मत आहे की, हक्कांची अंमलबजावणी कायद्यामार्फत केली जाते. ज्यामध्ये भौतिक आज्ञाधारकता असू शकत नाही. मात्र हक्काला मान्यता राज्याने देणे गरजेचे आहे. थोडक्यात, कोणत्याही हक्काची निर्मिती व अंमलबजावणीसुद्धा कायद्यामार्फतच झाली पाहिजे.

(३) हक्कांचा ऐतिहासिक सिद्धांत (The Historical Theory of Rights)

काही तज्ज्ञ असे मानतात की, ऐतिहासिक प्रक्रियेतून हक्कांची निर्मिती झाली. म्हणजे वाढदिवसाची किंवा लग्नाची भेटवस्तू देण्याच्या प्रथेतून ही भेट हक्क बनला. अशा ऐतिहासिक प्रक्रियेतून आकाराला आलेल्या हक्कात रस्त्याचा हक्क, दिवाबत्तीचा हक्क, इत्यादीचा समावेश होतो. परंतु हक्कांच्या ऐतिहासिक सिद्धांताला मर्यादा येतात. उदा. सती प्रथा, बहुविवाह प्रथा, बालविवाह प्रथा वगैरे. पूर्वी समाजात यांना मान्यता होती, परंतु आजच्या प्रबोधनाच्या युगात त्यावर कायद्याने बंदी घातली. त्यांचे हक्कात रूपांतर केले नाही. म्हणजेच पूर्वीच्या सर्वच प्रथांचे हक्कात रूपांतर होऊ शकत नाही.

(४) हक्कांच्या सामाजिक कल्याण सिद्धांत (The Social Welfare Theory Rights)

हक्कांची सामाजिक कल्याण सिद्धांत हा सामाजिक स्वहितवादी किंवा उपयुक्ततावादी सिद्धांत होय. या सिद्धांताचे समर्थन करणाऱ्या तज्ज्ञांचा असा विश्वास आहे की, कायदा, प्रथा आणि नैसर्गिक अधिकार हे सर्व सामाजिक स्वहितवादाच्या किंवा उपयुक्ततावादाच्या अटीत गुरफटले आहेत. उदा. भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क हा निरंकुशपणे प्रदान करता येणार नाही. तर सामाजिक उपयुक्ततावादी दृष्टिकोनातून त्याकडे पहावे लागेल.

रॉस्की पाऊंड, शकी, बेन्थम जेरेमी व जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी या सिद्धांताला पाठिंबा दिला होता, काही तज्ज्ञांच्या मते, सामाजिक कल्याण सिद्धांत, अनेक मानवी हक्कांच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका

बजावते. अनेक प्रकारचे सामाजिक व आर्थिक हक्क मानवी हक्कांच्या सार्वभौमिक जाहिरनाम्यात समाविष्ट करण्यात आले होते. नंतर त्यांचे आंतरराष्ट्रीय करारात समावेश करण्यात आला. परंतु या सिद्धांताला काही मर्यादा आहेत. एक म्हणजे सामाजिक कल्याण प्रक्रिया ही सामूहिक साध्य आहे. अर्थात साध्य हे हक्क नसतात व दुसरी मर्यादा म्हणजे या सिद्धांताद्वारे सामान्य सामूहिक ध्येयांचा पाठलाग करण्यासाठी जे उपाय योजण्यात आले त्यात व्यक्तीच्या हक्कांच्या उल्लंघन क्रिया समाविष्ट आहेत. थोडक्यात, व्यक्तीच्या हक्कापेक्षा सामाजिक कल्याण उपाययोजनेला महत्त्व अधिक दिले जाते.

५) हक्कांचा आदर्शवादी सिद्धांत (The Idealistic Theory of Rights)

हा सिद्धांत व्यक्तीमत्त्व सिद्धांत म्हणूनही ओळखला जातो. या सिद्धांतात 'मनुष्याचा अंतर्गत विकास' या संकल्पनेवर भर देण्यात आला आहे. तसेच हा सिद्धांत माणसाच्या सर्व प्रकारच्या क्षमतांचा संपूर्ण विकास करण्याचाही प्रयत्न करतो आणि म्हणून हा हक्कांचा आदर्शवादी सिद्धांत, व्यक्तिमत्त्वाचा हक्क हा सर्वश्रेष्ठ व निरंकुश असल्याचे मानतो.

इतर सर्व हक्क म्हणजे, जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा वा मालमत्तेचा हे सर्व एका मुलभूत अधिकारास निर्माण करण्यात आले. हे हक्क व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित आहेत. उदा. जगण्याचा हक्क.

हक्कांचा आदर्शवादी सिद्धांताचा प्रमुख गुण म्हणजे ते व्यक्तीमत्त्वाच्या हक्कांवर भर देतात. अर्थात, यालाही काही मर्यादा आहेत.

ब) व्यावहारिक दृष्टिकोन किंवा उपयुक्ततावादी दृष्टिकोन (Pragmatic or Utilitarian Approach)

मानवी हक्कांच्या स्वरूपाकडे पाहण्याचा दुसरा महत्त्वाचा दृष्टिकोन म्हणजे व्यावहारिक दृष्टिकोन होय. प्रत्येक हक्क जो अदेय अथवा अन्य स्वरूपाचा आहे असा समज झाला असेल तर तो कायदेशीररित्या आणि परिणामकता काही प्रक्रियांच्या किंवा संस्थांच्यामार्फत तपासून पाहणे गरजेचे आहे. इथे भारतीय संदर्भ देवून बोलायचे झाल्यास भारताच्या राज्यघटनेत विभाग ३ मध्ये मुलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. मात्र मुलभूत हक्कांची व्याख्या कोठेही दिलेली नाही. परंतु मुलभूत हक्कांचे काळजीपूर्वक परीक्षण करता हे मानवी हक्क राज्याच्या अधिकारावर किंवा सत्तेवर मर्यादा घालतात आणि राज्यालाही सर्वोच्च न्यायालयाने केलेल्या तत्वांना चिकटून रहावे लागते.

या दृष्टिकोनातून विचार करता मानवी हक्क व मुलभूत स्वातंत्र्य यांचा संदर्भ संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदीशी जोडावा लागतो.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांची यादी जाहीर केली ती तीन वर्गात विभागता येते.

(अ) जागतिक पातळी :-

जागतिक पातळीचा विचार करता यात मानवी हक्क सार्वभौमिक जाहिरनामा, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय लेखी करार, नागरी व राजकीय हक्काबाबत लेखी करार वंशभेद निर्मूलनाचा करार, मानवी क्रूर वागणूकीविरोधी करार, स्त्री संरक्षण, बालकांचे हक्क अशा अनेक करारांचा व जाहिरनाम्याचा आंतरभाव यामध्ये होतो.

(ब) प्रादेशिक पातळी :-

यामध्ये मानवी हक्क व मुलभूत स्वातंत्र्य यासंबंधी युरेजियन राष्ट्रांची परिषद, युरोपियन सामाजिक सनद, माणसाचे हक्क व कर्तव्ये याबाबतचा अमेरिकेचा जाहिरनामा मानवी हक्काची अमेरिकेतील परिषद, आफ्रिकन सनद इत्यादीचा समावेश होतो.

(क) अन्य दुय्यम करार :-

यामध्ये छोटे-छोटे करार येतात. जे मानवी कराराची हाताळणी करतात. उदा. निर्वासितांच्या दर्जासंबंधीचा ठराव किंवा राज्यविरहित म्हणजे कोणत्याही देशाचा नागरिक नसलेल्या व्यक्ती वगैरे यामध्ये आश्रित व्यक्तीच्या मानवी हक्काची नोंद ही मानवी हक्काच्या सार्वभौमिक जाहिरनाम्याच्या कलम १४ मध्ये, तर अमेरिकन मानवी हक्क कराराच्या कलम २२ मध्ये व आफ्रिकेत कलम १२ मध्ये निर्देशित केली होती.

मानवी हक्काच्या संदर्भात विविध प्रकारचे मतभेद होते. परंतु सध्या मात्र मानवी हक्क व मुलभूत स्वातंत्र्य यांचा अर्थ हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क जाहिरनाम्यात दिलेल्या मानवी हक्कांच्या यादीसंदर्भात लावताना तिथे सार्वभौमिक जाहिरनाम्याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

□ मानवी हक्काबाबत अन्य दृष्टिकोन किंवा सिद्धांत :-

जेरोमि जे शेस्टॅक यांनी मानवी हक्कांच्या तत्त्वज्ञानशास्त्रीय पायावर सविस्तर चर्चा करताना मानवी हक्क सिद्धांताचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करण्याचा प्रयत्न केला होता.

अ) तत्त्वज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोन किंवा सैद्धांतिक दृष्टिकोन

१. धार्मिक दृष्टिकोन :-

धार्मिक दृष्टीने विचार करता मनुष्य हा पवित्र प्राणी मानला आहे. जर परमेश्वर जगातील सर्व प्राणीमात्रांचा सार्वभौमिक पिता म्हणून स्विकारला गेला असेल तर मग त्यातून सामान्य मानवतेचा जन्म होतो, जी मानवता काही हक्कांचे सार्वभौमिकत्व प्रवाहित करते. हक्कांचा उदय हा दैवी असल्यामुळे ते अदेय असतात. ही संकल्पना केवळ ज्यू-ख्रिस्ती धर्माचीच परंपरा नसून ती ईस्लाम, हिंदू धर्माचीही परंपरा आहे. या सर्वांनी मानवी हक्कांना दैवी आधार दिला आहे. अर्थात् मानवी हक्कांच्या बाबतीत धार्मिक सिद्धांत आशादायी असले तरी ते मोठ्या प्रमाणात अविकसित आहेत. मूलभूत समानतेचे तत्त्वज्ञान व न्यायाचे तत्त्वज्ञान व्यवहारात आणण्यात हे धर्म अपयशीच ठरले आहेत.

२. नैसर्गिक दृष्टिकोन :-

हक्काचा नैसर्गिक सिद्धांत याबाबतचे स्पष्टीकरण या आधीच्या स्पष्टीकरणात सविस्तर आहे, त्याचाच इथे विचार केला जावा.

३. प्रत्यक्षवादी दृष्टिकोन :-

प्रत्यक्षवादी सिद्धांतकार हे मानवी हक्कांच्या उगमस्रोत कायद्याच्या कायदे तयार करण्याच्या व्यवस्थेत व त्यांना मान्यता मिळविण्याच्या प्रक्रियेत शोधतात. प्रत्यक्षवादी तत्त्वज्ञान कायद्याला अत्यंतिक महत्त्व देतात. मात्र ते समाजाच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाकडे दुर्लक्ष करतात. यामुळे समाजाच्या अस्तित्वाला धोका येतो. म्हणजेच मानवी हक्काकडे वास्तवतेच्या दृष्टिकोनातून पाहणारा व मानवी हक्कांचा उगम स्रोत कायदा व अधिकार आहे असे मानणारा हा एक वेगळा सिद्धांत आहे.

४. मार्क्सवादी दृष्टिकोन :-

मार्क्सवाद हा मानवी व्यक्तीच्या स्वभावाशी संबंधित आहे. परंतु या ठिकाणी असा विचार केला आहे की, स्त्री-पुरुष स्वायत्त व्यक्ती नसून त्यांचे अधिकार हे दैवी आधारावर निर्धारित आहेत व ते स्वाभाविक स्वरूपाचे आहेत. हे जरी खरे असले तरी मानवी हक्कांचे मार्क्सवादी सिद्धांतकार हे स्त्री व पुरुष या स्वतंत्र जाती व वर्ग असल्याचे मानतात.

मार्क्स यांच्या विचारानुसार 'मानवी हक्कासंबंधीचा निसर्गाचा कायदा' हा दृष्टिकोन आदर्शवादी व ऐतिहासिक बनलेला होता. त्यांच्या मते, मानवी हक्कात नैसर्गिक आणि अदेय असे काही नसते. ज्या समाजात भांडवलशाहांकडे उत्पादन साधनांच्या मालकीचा एकाधिकार असतो त्या समाजात मानवी हक्क म्हणजे एक प्रकारचे मध्यमवर्गीय मोहजाल असते.

मार्क्सवादाच्या मते, कायदा, न्याय, नैतिकता, लोकशाही, स्वातंत्र्य या आणि यासारख्या कल्पना ऐतिहासिक वर्ग म्हणून विचारात घेतल्यास त्यातील आशय मात्र भौतिक परिस्थिती आणि लोकांची सामाजिक वस्तुस्थिती याद्वारे निर्धारित केले जातात. मानवी जीवनाच्या परिस्थिती बदलल्या की, संकल्पनांचा आशय किंवा कल्पना यातही बदल होतो.

मार्क्सवादाचा थोडक्यात सारांश असा की, जरी मानवी हक्कांना मान्यता दिली असली तरी व्यवहारात मात्र साम्यवादी राष्ट्रांनी त्यांच्या राष्ट्रात अनेक मानवी हक्क नाकारले होते व आजही ते नाकारले जात आहेत, हेही लक्षात घेतले पाहिजे.

५. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन :-

२०व्या शतकात अनेक शास्त्रज्ञांचे मानवी हक्काच्या अध्ययनाकडे लक्ष वेधले गेले. नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणेच सामाजिक शास्त्रातही लोक, त्यांची संस्कृती, त्यांच्यातील संघर्ष, त्यांचे हितसंबंध

याबाबतच्या अध्ययनाला आणि आकलनाच्या प्रक्रियेला गतिमानता प्राप्त झाली. सामाजिक शास्त्रज्ञांनी कायदेशास्त्राच्या संदर्भातून मानवी हक्काची संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला.

समाजशास्त्रीय न्यायतत्त्वशास्त्र हे पूर्वाश्रमीचे सिध्दांत आणि न्यायतत्त्वशास्त्राचे विश्लेषणात्मक प्रकारचे सिद्धांत या दोन्हीपासून दूर जात आहेत. त्यांच्या मानवी हक्कांशी संबंध जोडायचे म्हटले तर काही वेळा हा दृष्टिकोन संस्थात्मक विकासाच्या प्रश्नांकडे प्रत्यक्ष लक्ष देतो किंवा काहीवेळा सरकारी धोरणांच्या विशेष समस्यांवर प्रकाशझोत टाकतो.

मानवी हक्कांचा विचार करता समाज आणि कायदा या दोन घटकांच्या वर्तनात्मक पैलूंकडे समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपले लक्ष वेधतो. मानवी हक्कांच्या संदर्भात विचार करता हा दृष्टिकोन मानवी हक्क व्यवस्थेचे प्रायोजिक अंगभूत घटक, सामाजिक प्रक्रियेच्या संदर्भात ओळखतो.

समाजशास्त्रीय संप्रदायाचे प्राथमिक स्वरूपाचे योगदान हे की, त्यात प्रचलित नैतिक भावना आणि प्रचलित काळी व स्थळी अस्तित्वात असलेली सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यातील हितसंबंधात संतुलन प्राप्त करण्यावर भर दिला आहे. या दृष्टिकोनाची बांधणी विल्यम जेम्स यांच्या पुढील व्यावहारिक तत्त्वावर करण्यात आली आहे. 'वस्तूंचा आवश्यक गुणधर्म हा केवळ मागणीचे समाधान वा पूर्तता करण्यात आहे.' हा दृष्टिकोन २०व्या शतकातील समाजातील विविध गरजांच्या वाढत्या मागणीच्या विकासाशी संबंधित आहे. या मागण्या प्राधान्याने बेरोजगारांना, अपंगांना, विशेषाधिकारांपासून वंचित असलेल्यांना, अल्पसंख्याकांना व समाजातील अन्य मूलभूत तत्त्वांना सहाय्य करण्यासाठी केल्या आहेत.

तत्त्वज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोनाचे वरीलप्रमाणे मानवी हक्कबाबतचे विविध दृष्टिकोन होते. पण त्याचबरोबर मानवी हक्कांच्या काही आधुनिक सिद्धांतही आहेत, त्याचाही अभ्यास आपल्याला करावा लागेल.

क) आधुनिक दृष्टिकोन :-

जेरोमि जे शेस्टॅक यांनी आधुनिक मानवी हक्कांवर चर्चा केली आहे. हे हक्क पुढीलप्रमाणे :-

१. नैसर्गिक हक्कांवर आधारित हक्क :-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर नैसर्गिक हक्क सिद्धांताचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले. आधुनिक हक्कांचे समर्थन करणारे विद्वान पूर्वीच्या सिद्धांतकारांप्रमाणे आधुनिक/अध्यात्मिक पोषाख न घालता माणसाच्या हक्कांचे विश्लेषण करताना हे हक्क 'गुणवत्ताधारक नैसर्गिक हक्क' असल्याचे प्रतिपादन करतात व ते मूल्यांची ओळख शाश्वत आणि सार्वभौमिक पैलूंच्या आधाराने करून देतात.

आधुनिक हक्काचे समर्थक या गोष्टीला सहमती दर्शवितात की, फक्त प्रत्यक्षवादी कायदेशीर व्यवस्था ही मूल्यांच्या कार्याद्वारे परिणामकारक कायदेशीर व्यवस्था म्हणून कार्य करू शकते. नैसर्गिक हक्कांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलून ते 'काय पाहिजे' च्या ऐवजी काय आहे असे करण्याचा प्रयत्न यात होता.

नैसर्गिक हक्कांच्या संदर्भात सामान्य विषयाचा जो उदय झाला तो अवाढव्य अशा कुटुंबाच्या सिध्दांताद्वारे ज्यामध्ये निरंकुश हक्क मध्यवर्ती गृहिततत्त्व हे कामापुरते असते असे मानून व्यक्तीच्या मूल्य स्वातंत्र्याला किंवा स्वायत्ततेला हक्कांच्या सार्वभौमिक व्यवस्थेत मान्यता मिळवून देणे महत्वाचे मानले गेले होते.

२. उपयोगिता मूल्यावर आधारित हक्क :-

मूल्य हा तत्त्वज्ञानाचा एक सार्वसामान्य भाग आहे, असे काही तज्ज्ञांचे मत आहे. प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समानता, न्याय, नीतीशास्त्र आणि नैतिक तत्त्वे इत्यादी मूल्ये समाजातील मानवी संबंधांना आकार देण्याचे कार्य करतात. मानवी मूल्यांची भूमिका ही मानवी हक्कांची निर्मिती, संरक्षण व संवर्धन यासाठी महत्वाची आहेत.

सर्वसामान्यपणे आपण मूल्यांचा विचार हा दैनंदिन जीवनात जी मूल्ये अंगीकारतो त्याविषयी करतो. व्यक्ती-व्यक्तीनुसार मूल्यांचे स्वरूप वेगळे असते व ते अनुभव व परिस्थितीनुसारही वेगळे असते. हे काही प्रमाणात बरोबर असेल तरी मूलभूत मूल्ये सर्वांसाठी समान असतात. स्वातंत्र्य, संरक्षण, सवलत तसेच जीवसंरक्षण, दयाळूपणा, दुःख, आनंद इत्यादी भावनांवर आधारित मूल्ये समान असतात व समान मूल्यावरच मानवी हक्काची उभारणी होते. काही तज्ज्ञांच्या मते, मानवी हक्कांचे तत्त्वज्ञानशास्त्र हे मूल्यासारखेच समान आहे. म्हणून मूल्य हे मानवी हक्कांचे मूलभूत अधिकार आहेत.

मानवी हक्क आणि मूल्य यांची सांगड घालताना समाजशास्त्र उपयोगितेला महत्त्व देतात. त्यांच्या मते, समानता, सुखासीनता, स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, मानसन्मान आणि अन्य मूल्ये मानवी वर्तनाशी संबंधित आहेत आणि ही मूल्ये समाजाच्या दृष्टीने उपयोगी आहेत व त्या मूल्यांचेच रूपांतर मानवी हक्कात होते. मानवी हक्कांचा मूलाधार हा मूल्यांची उपयोगिता असला पाहिजे असे उपयोगितावादी विचारवंतांचे मत आहे.

३. न्यायावर आधारित हक्क :-

‘सामाजिक संस्थांचा सद्गुण म्हणजे न्याय’ अशी न्यायाची व्याख्या जॉन रावल्स यांनी केली आहे. त्यांच्या मते, ‘मानवी हक्क’ म्हणजे न्यायाचा शेवट होय. म्हणून मानवी हक्कांचे आकलन करण्यात न्यायाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. आधुनिक समाजात मानवी हक्कांचा कोणताही राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सिध्दांत रावल्स यांच्या सिध्दांताचा संदर्भ घेऊनच केला जातो.

रावल्स यांनी न्यायाची दोन तत्त्वे सांगितली आहेत ती म्हणजे - (१) रावल्स यांचे न्यायाचे पहिले तत्त्व हे की, प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क मिळाले पाहिजेत. (२) रावल्स यांचे न्यायाचे दुसरे तत्त्व हे वितरणात्मक न्यायाशी संबंधित आहे.

रावल्स यांचे पहिले तत्त्व मूलभूत स्वातंत्र्यावर प्रकाशझोत टाकते, तर दुसरे तत्त्व न्यायाच्या वितरणात्मक समस्यांवर प्रकाशझोत टाकते.

कायदेतज्ज्ञांच्या मते, न्याय म्हणजे साध्या शब्दात सदाचरणी, प्रामाणिक, योग्य आणि समानतेच्या पार्श्वभूमीवर वापरण्यात येणारी संज्ञा होय. न्यायाच्या संकल्पनेची जर मोजणी करावयाची असेल तर अनेक

साधनांचा वापर करावा लागतो. जर तुम्हाला परिपूर्ण न्याय साध्य करावयाचा असेल तर तुम्हाला समानता, नैतिकता, नीतिशास्त्र इत्यादी संकल्पनांवर भर द्यावा लागतो. मानवी हक्कांचा हेतू हा प्रत्येक राज्याने आपल्या नागरिकांना स्थिर परिस्थिती प्राप्त करून दिली पाहिजे असा असतो. शेवटी न्यायाच्या साहाय्यानेच अनेक मानवी हक्क साध्य करणे शक्य असल्याने मानवी हक्कांच्या अभ्यासात न्यायाचे अध्ययन तितकेच महत्वाचे आहे.

४. प्रतिष्ठेवर आधारित हक्क :-

अनेक मानवी हक्क सिध्दांतकारांनी बहुव्यापक मानवी हक्क व्यवस्था ही मूल्यधारणेच्या स्थितीज्ञानावर आधारित दृष्टिकोनावर स्थापित करून, मानवी प्रतिष्ठेला संरक्षण प्राप्त करून दिले. परस्परावलंबी मूल्ये ही मानवी प्रतिष्ठेच्या नियमांतर्गत येतात. मानवी प्रतिष्ठेत मान, सत्ता, प्रबोधन, कल्याण, आरोग्य, कौशल्य, प्रेम आणि नीतिमत्ता यांचा अंतर्भाव होतो.

मॅकड्युगल यांच्या मतानुसार मानवी हक्कांच्या मूल्यांचे अंतिम उद्दिष्ट हे आहे की, जागतिक समुदायात मूल्यांचे लोकशाहीवर आधारित वितरण करण्यास उत्तेजन देणे आणि उपलब्ध संसाधनांचा जास्तीत जास्त वापर करणे. तसेच सामाजिक धोरणांची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सामाजिक प्रतिष्ठेला संरक्षण देणे. समाजातील मानवी प्रतिष्ठा व तद्संबंधीची मूल्ये जतन करणे हे मानवी हक्क संरक्षण यंत्रणेचे महत्वाचे कार्य आहे.

मानवी संबंध व मानवी हक्क यांचे नियमन करण्यात प्रतिष्ठा अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावते. ज्या मानवी हक्कांचे नियमन प्रतिष्ठा करते त्यात प्रामुख्याने स्वातंत्र्य, समानता, स्वायत्तता इत्यादी मूलभूत हक्कांचा समावेश होतो. मानवी हक्कांच्या सार्वभौमिक जाहिरनाम्यात हे नमूद केले आहे की, 'कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत.' मूल्य प्रतिष्ठेशी निगडीत आहे. थोडक्यात प्रतिष्ठा एक मूल्य असून प्रतिष्ठेचे रक्षण म्हणजे एक प्रकारे मानवी हक्कांचे रक्षण होय व त्यासाठी राज्य व व्यक्ती यांचे प्रयत्न महत्वाचे आहेत.

५. समानतेवर आधारित हक्क :-

रोनाल्ड द्वारकीन ह्यांच्या सिध्दांताची सुरवात राजकीय नैतिकतेच्या गृहीततत्त्वापासून करतात. राजकीय नैतिकता या गृहीततत्त्व म्हणजे सरकारने त्यांच्या सर्व नागरिकांना समानतेने व सन्मानाने वागवावे.

द्वारकीन यांचा असा विश्वास होता की, स्वातंत्र्य ही संज्ञा अत्यंत मोघम स्वरूपाची आहे. परंतु काही विशिष्ट स्वातंत्र्यांना विशिष्ट स्वरूपाचे संरक्षण व हस्तक्षेपापासून मुक्ती मिळाली पाहिजे. या प्रकारच्या स्वातंत्र्यात भाषण स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक व लैंगिक संबंध प्रस्थापित करण्याच्या स्वातंत्र्यांना विशेष संरक्षण मिळणे गरजेचे आहे. ही सर्व स्वातंत्र्ये समानतेचे द्योतक आहेत. द्वारकीन यांचा समानतेचा सिध्दांत हा मौल्यवान आहे. कारण या सिध्दांताने संघर्षात्मकतेपेक्षा तर्कसंगततेवर भर दिला होता. कायदेतज्ज्ञांच्या दृष्टिकोनातून मानवी हक्काचा अंगभूत घटक म्हणजे समानता होय.

१.४ सारांश

मानवी हक्क हे मूलभूत हक्कांप्रमाणे अत्यंत महत्वाचे, पवित्र, सनातन व अलौकिक स्वरूपाचे असतात. मानवी हक्क हे सर्व नागरिकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभाविक स्वरूपाचे असतात. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण मानवी हक्काची संकल्पना, स्वरूप, मानवी हक्कांचा इतिहास व मानवी हक्काबाबतच्या दृष्टिकोनाचे सविस्तर विवेचन केले.

प्राचीन काळी मानवी हक्कांच्या संकल्पनेची जाणीव जनतेत नव्हती व कायदेशीर दृष्टीने, विचार करता मानवाला तसे कोणतेच हक्क सरकारतर्फे दिले गेले नव्हते. मानवी हक्कांची तीव्रतेने जाणीव दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली. जर्मनीतील नझिने ज्यूंची केलेली निर्घृण हत्या. अमेरिकेने हिरोशिमा व नागासाकीवर टाकलेले अणुबाँब यात अनेक निरपराध व्यक्तींचा बळी गेला. या घटनेनंतर संपूर्ण जगातील नेते अंतर्भुख झाले व परिणामतः १९४८ साली 'मानवी हक्काच्या सार्वभौमिक जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला व मानवी हक्कांच्या रक्षणाच्यादृष्टीने पहिले पाऊल टाकले.

मानवी हक्कांचे ऐतिहासिक समालोचन पाहता मानवी हक्कांचे विशेष कायदे व नियम, मानवी हक्कांचा उदय, विकास तसेच डॉ. उमेश चन्द्र यांनी प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडातील मानवी हक्काच्या परिस्थितीवर चर्चा केली. तसेच मानवी हक्काच्या अध्ययनाच्या दोन दृष्टिकोनावर सविस्तर चर्चा केली.

सर्वसाधारणपणे या घटकात आपण मानवी हक्कांचा अर्थ, ऐतिहासिक विकास व त्याबाबतच्या सैध्दांतिक दृष्टिकोनावर स्पष्टीकरण दिलेले आहे.

* स्वयं-अध्ययन प्रश्न *

□ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. प्रा. हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते हक्क म्हणजे काय?
२. १९९३ सालच्या मानवी हक्क संरक्षण कायदानुसार मानवी हक्क म्हणजे काय?
३. ग्रीक नगरराज्यातील नागरिकांना कोणते तीन मुलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले होते?
४. सॉक्रेटिस व प्लेटोच्या ग्रीक परंपरेनुसार नैसर्गिक कायदा म्हणजे काय?
५. मानवी हक्क समजण्यासाठी हक्कांच्या कोणत्या तीन पातळ्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे?
६. सामाजिक करार सिध्दांताचे प्रणेते कोण होते?
७. नैसर्गिक हक्काची तीन वैशिष्ट्ये कोणती?
८. रावल्स यांनी न्यायावर आधारित हक्कांबाबत कोणती दोन तत्वे सांगितली आहेत?
९. मानवी हक्काबाबतचे प्रमुख दोन दृष्टिकोण कोणते?

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. प्रा. हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते, “हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.”

२. १९९३ सालचा मानवी हक्क संरक्षण कायदानुसार- “मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात. भारताच्या राज्यघटनेने त्यांच्या अंमलबजावणीची नुसतीच खात्री दिली नाही तर त्यांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय करारानुसार, भारतीय राज्यघटनेत करून त्यांची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपविली आहे.”

३. ग्रीक नगरराज्यातील नागरिकांना तीन मुलभूत हक्क प्रदान केले होते ते असे- (१) भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क (इसोगोरिया), (२) कायद्यासमोर सर्व समान असल्याचा हक्क (इसोनोमिया), (३) सर्वांना समान आदर दर्शविण्याचा हक्क (इसोटोमिया).

४. सॉक्रेटिस व प्लेटोच्या ग्रीक परंपरेनुसार “विश्वाचे स्वाभाविक आदेश ज्या कायद्यात प्रतिबिंबित होतात अशा कायद्याला नैसर्गिक कायदा असे म्हणतात.”

५. मानवी हक्क समजण्यासाठी मानवी मूल्य, राजकारण आणि कायदा या हक्कांच्या तीन पातळ्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

६. थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक व जॅक्स रुसो हे राजकीय तत्त्वज्ञ सामाजिक करार सिध्दांताचे प्रणेते होते.

७. नैसर्गिक हक्कांची तीन वैशिष्ट्ये- (१) मानवी हक्कांना मान्यता मिळावी लागते. (२) मानवी हक्क अदेय नैसर्गिक व स्वाभाविक असल्याचे मानतात. (३) सर्व मानवी व्यक्ती समाज असतात असे मूलतःच मानले जाते.

८. रावल्स यांनी न्यायाची दोन तत्त्वे सांगितली ती अशी- (१) प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क मिळाले पाहिजेत. (२) वितरणात्मक न्यायाशी संबंधित.

९. मानवी हक्काबाबतचे प्रमुख दोन दृष्टिकोण- (१) तत्त्वज्ञानशास्त्रीय किंवा सैद्धांतिक दृष्टिकोण (२) व्यावहारिक किंवा उपयुक्ततावादी दृष्टिकोण.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

□ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. मानवी हक्कांचा अर्थ व स्वरूप सविस्तर स्पष्ट करा.

२. मानवी हक्कांचा अर्थ सांगून मानवी हक्कांचा ऐतिहासिक आढावा विशद करा.

३. मानवी हक्कांबाबतचा तत्त्वज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोण स्पष्ट करा.
४. मानवी हक्कांबाबतचा व्यावहारिक दृष्टिकोण विशद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. कोतापल्ले लक्ष्मण, “भारतातील सामाजिक कल्याण, प्रशासन आणि समाज कार्य”, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. य. च. म. मु. नाशिक, “मानवी हक्कातील मुलभूत संकल्पना”.
३. प्रा. पी. के. कुलकर्णी, “मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय”, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१३.

□□□

घटक - २
संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क
(United Nations Organizations and Human Rights)

घटक संरचना

२.१ उद्दिष्टे

२.२ प्रस्तावना

२.३ विषय विवेचन

२.३.१ मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८

२.३.२ आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६

२.३.३ नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६

२.४ सारांश

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सरावासाठी प्रश्न

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.१ उद्दिष्टे :-

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास,

- मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा (१९४८) समजून घेता येईल.
- आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (१९६६) स्पष्ट होईल.
- नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (१९६६) समजून घेता येईल.

२.२ प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून 'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा विचार झालेला आढळतो. भारतात ऋग्वेदातील काही ठिकाणी यासंदर्भाचे लिखाण दिसून येते. तसेच संत वाङ्मयातही विषमता संपवून समता प्रस्थापित करण्याचा विचारही दिसून येतो. परंतु १८७९ मध्ये सापडलेली पार्शियन सम्राट सायरसच्या ख्रिस्तपूर्व ६व्या शतकातील 'सायरस वृत्तचिती'त मानवी हक्काबाबतची महत्त्वपूर्ण तत्वे अंतर्भूत केलेली आहेत. हिच 'सायरस वृत्तचिती', 'मानवी हक्कांचा पहिला दस्तऐवज' म्हणून मानला जातो. भारतात ख्रिस्तपूर्व ३ऱ्या

शतकात सम्राट अशोक यांनी 'नागरी हक्कांची तत्त्वे प्रस्थापित केली. तथापि, मानवी हक्कांच्या आधुनिक विचारसरणीची सुरवात स्टॉईक्स या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याच्या 'नैसर्गिक कायद्याच्या सिद्धांता'पासून झाल्याचे मानले जाते. परंतु ग्रीक परंपरेचा हक्कांच्या संदर्भात विचार करता तेथे हक्कांची संकल्पना वर्गानुसार होती. कारण ग्रीकांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क, कायद्यासमोर समानतेचा हक्क व समतेचे हक्क यांना मान्यता दिली असली तरी स्त्रिया व गुलाम यांना मात्र ते नाकारण्यात आले होते. अशीच विसंगती जगातील अनेक परंपरांच्यामध्ये 'हक्कांच्या'संदर्भात आढळते. त्यामुळेच जगातील विविध देशांनी त्यांच्यावर प्रभाव असणाऱ्या परंपरा, विचारधारेनुसार आपल्या देशासाठी मानवी हक्कांची निश्चिती केली होती. त्यामुळे विविध देशातील 'मानवी हक्का'संदर्भात एकवाक्यता किंवा समानता नव्हती. ही एकवाक्यता आणण्याची सुरवात संयुक्त राष्ट्रांकडून झाली. म्हणूनच मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणात संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान खूपच असाधारण आहे. त्या योगदानाची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

२.३ विषय विवेचन

'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा विचार विविध देशात प्राचीन काळापासून केलेला आढळतो. तसेच या देशांनी आपल्या नागरिकांना काही हक्क दिल्याचेही आढळते. पण यामध्ये सर्व देशात, राज्यात समानता नव्हती. एखाद्या देशाने एखादा विशिष्ट हक्क 'मानवी हक्क' म्हणून दिलेला आहे व तोच हक्क दुसऱ्या एखाद्या देशाने नाकारलेला असेल असे चित्र होते. कारण जगातील या विविध देशांनी त्यांच्यावर ज्या परंपरांचा, विचारधारेचा प्रभाव आहे, त्यानुसार आपल्या देशासाठी, राज्यासाठी मानवी हक्कांची निश्चिती केली होती. साहजिकच त्यामुळे देशा-देशातील, राज्या-राज्यातील 'मानवी हक्क' संदर्भात एकवाक्यता नव्हती.

तथापि, संपूर्ण जगच दोन जागतिक महायुद्धांच्या भयावह व गंभीर परिणामांना सामोरे गेले. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाने परिसिमा गाठली होती. जागतिक शांतता व सुरक्षितता तसेच व्यक्तीस्वातंत्र्य व हक्कांची जागतिक स्तरावर पुर्नस्थापना करण्याची, यामध्ये एकवाक्यता आणण्याची गरज निर्माण झाली. याच उद्देशाने १९४५ ला स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेला सुरवात केली व तिचा विकास केला. त्याकरिता आयोग, विधेयके, विविध संस्था स्थापन केल्या. त्या माध्यमातून मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करणे, जाहिरनामा तयार करणे, आंतरराष्ट्रीय करारनामे तयार करणे व त्यांच्या अंमलबजावणीची यंत्रणा कार्यान्वित करणे हे कार्य मानवी हक्कांच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रांनी केले. या कार्याची ओळख व अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

□ मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण व संयुक्त राष्ट्रे

जागतिक शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी व त्याकरिता व्यक्तिस्वातंत्र्य व हक्कांची पुर्नस्थापना करण्याच्या विचारातून २४ ऑक्टोबर, १९४५ ला 'संयुक्त राष्ट्रांची' स्थापना झाली.

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत जे उद्देश अथवा भूमिका स्पष्ट केल्या गेल्या, त्यातील एक उद्देश म्हणजे, 'मूलभूत मानवी हक्क, प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व महत्त्व यांच्या संरक्षण, संवर्धनासाठी आणि पुरुष व

स्त्रिया तसेच लहान व मोठी राष्ट्रे यांच्या समान अधिकाराप्रती आस्था राखणे व ते बळकट करणे' हा होय. इथपासून आजपर्यंत मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेत संयुक्त राष्ट्र सातत्याने महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. मानवी हक्कांची यादी व नियमावलीबरोबरच त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक यंत्रणाही निर्माण करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाची प्रक्रिया पुढील माध्यमातून गतिमान केल्याचे स्पष्ट होते.

१. महासभा/आमसभा
२. आर्थिक व सामाजिक परिषद.
३. संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोग.
४. सुरक्षा परिषद.
५. मानवी हक्काने आंतरराष्ट्रीय विधेयक.
६. मानवी हक्कांसाठीचा उच्चायुक्त.
७. आंतरराष्ट्रीय न्यायालय.
८. मानव अधिकार सभा.

□ **संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोग :-**

सन १९४६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी स्थापन केलेला 'मानवी हक्क आयोग' हा मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेतील एक महत्वाचा टप्पा ठरला. या आयोगाची निश्चित केलेली उद्दिष्टे व कार्ये यावरून हे अधिक स्पष्ट होईल. तथापि, या आयोगाचे मुख्यालय 'जिनिव्हा' येथे होते.

◆ **उद्दिष्टे :-**

१. संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रात मानवी हक्क संरक्षणाच्या स्थितीचा आढावा घेणे.
२. मानव हक्क बाबत जाणीव जागृती व संरक्षण.
३. अल्पसंख्यांक, महिला, बालक व युद्धकैदि यांच्या हक्कासंदर्भात जाणीव-जागृती करणे.

◆ **कार्ये :-**

१. मानवी हक्कांची यादी तयार करणे.
२. नागरी व राजकीय हक्क या करारनाम्याचा मसुदा तयार करणे.
३. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क या करारनाम्याचा मसुदा तयार करणे.
४. अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष तरतुदी करणे.

५. वंश, धर्म, भाषा, लिंग इ. आधारावरील भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

□ **मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक :-**

मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून मानवी हक्कांच्या प्रसार व संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रांकडून जे अनेकविध ठराव संमत करण्यात आले. त्यातील महत्वाच्या पाच ठरावांना एकत्रित करून, त्यांच्या संचास 'मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक' असे म्हटले जाते. ते पाच ठराव म्हणजे-

१. मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८.
२. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा, १९६६.
३. नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा, १९६६.
४. नागरी व राजकीय हक्काविषयीचा ऐच्छिक ठराव.
५. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांविषयीचा ऐच्छिक ठराव.

यातील प्रमुख ठरावांचे सविस्तर स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :-

२.३.१ मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८ (Universal Declaration of Human Rights 1948)

मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाच्या प्रक्रियेतील पहिले महत्वाचे पाऊल म्हणून 'संयुक्त राष्ट्रांची सनद' ओळखली जाते. कारण या सनदेत जो उद्देश किंवा भूमिका निश्चित करण्यात आले, त्यापैकी एक उद्देश म्हणजे, 'मूलभूत मानवी हक्क, प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व महत्त्व यांच्या संरक्षण, संवर्धनासाठी आणि पुरुष व स्त्रिया तसेच लहान व मोठी राष्ट्रे यांच्या समान अधिकाराप्रती आस्था राखणे व ते बळकट करणे' हा होता. तथापि, या सनदेत मानवी हक्काबाबतच्या सुस्पष्टतेचा, नेमकेपणाचा अभाव होता. मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी व त्यांच्या संरक्षणाकरिताच्या आवश्यक तरतूदी निश्चित व स्पष्ट होत नव्हत्या. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रांच्या अनेक सदस्य राष्ट्रांनी, मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करावी व दुसरे म्हणजे या हक्कांच्या संरक्षणासाठीच्या तरतूदी निश्चित व स्पष्ट कराव्यात अशा दोन मागण्या संयुक्त राष्ट्रांकडे केल्या. या मागण्यांचा विचार करून संयुक्त राष्ट्राने आपल्या 'मानवी हक्क आयोगा'कडे मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करण्याचे कार्य सोपवले. आयोगाने त्याकरिता, 'मानवी हक्कांचा जाहिरनामा' तयार करून तो आमसभेपुढे ठेवला. १० डिसेंबर, १९४८ ला आमसभेने हा जाहिरनामा स्विकारून, 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८' म्हणून घोषित केला.

□ **जाहिरनाम्याचे उद्देश व भूमिका :-**

१. मानवी हक्कांची सर्वसमावेशक यादी तयार करून त्यास आंतरराष्ट्रीय समुदायाची राजकीय मान्यता प्राप्त करून घेणे.

२. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला त्यांची जन्मजात प्रतिष्ठा व त्यांच्या समान, मूलभूत हक्कांना मान्यता देणे. याकरिता जगात स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांच्या प्रस्थापनेकरिता प्रयत्न करणे.

३. प्रत्येक व्यक्तीला भाषण, श्रद्धा इत्यादी स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली पाहिजे व भिती, अभावग्रस्ततेपासून मुक्त असे जग साकार व्हावे ही लोकांची सर्वोच्च आकांक्षा पूर्ण करणे.

४. मानवी हक्कांना कायदेशीर संरक्षण प्राप्त करून देणे.

५. राष्ट्रा-राष्ट्रांत मित्रत्वाच्या नात्याचे संवर्धन करणे.

६. जास्तीतजास्त मुक्त वातावरणात सामाजिक प्रगती आणि चांगल्या दर्जाच्या जीवनमानाचे संवर्धन करणे.

७. संयुक्त राष्ट्रांच्या सहकार्याने मानवी हक्कांचा आणि मूलभूत स्वातंत्र्याचा सार्वत्रिक सन्मान व आचरण यांचे संवर्धन करणे.

□ मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा (१९४८) मधील मानवी हक्कांची यादी-

संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्क आयोगाकडून तयार केलेला व संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ ला स्विकारलेल्या व घोषित केलेल्या 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८' यामध्ये एकूण ३० कलमे आहेत. यातून मानवी हक्काबाबत आश्वासन, राजकीय व नागरी हक्क व आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्क स्पष्ट केले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :-

- **कलम १ :** सर्व मानवी व्यक्ती या जन्मतः स्वतंत्र असून त्यांना समान अधिकार/हक्क व समान प्रतिष्ठा आहे.
- **कलम २ :** या जाहिरनाम्यातील सर्व हक्क व स्वातंत्र्य प्रत्येकास आहेत. वंश, लिंग, धर्म, वर्ण, भाषा, राजकीय अथवा इतर मतप्रणाली, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूलस्थान, संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा इ.च्या आधारे कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.
- **कलम ३ :** प्रत्येक व्यक्तीस स्वातंत्र्याचा, जिवीताचा व सुरक्षित राहण्याचा हक्क आहे.
- **कलम ४ :** कोणत्याही व्यक्तीस गुलाम म्हणून ठेवता येणार नाही व गुलामगिरी तसेच गुलामांच्या व्यापारास प्रतिबंध केला पाहिजे.
- **कलम ५ :** कोणत्याही व्यक्तीस अमानुष, अपमानास्पद, क्रूर व कमीपणा आणणारी वागणूक कोणीही देता कामा नये व कोणाचा छळ करू नये.
- **कलम ६ :** प्रत्येक व्यक्तीस कायद्यासमोर 'माणूस' म्हणून मान्यता मिळवण्याचा हक्क आहे.
- **कलम ७ :** कायद्याच्या दृष्टिकोणातून सर्व व्यक्ती समान आहेत व प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे.

- ♦ **कलम ८ :** मूलभूत हक्क जे घटनेने अथवा कायद्याने दिले आहेत. त्या हक्कांचा भंग झाल्यास, त्या विरोधात सक्षम राष्ट्रीय न्यायाधीकरणाद्वारे परिणामकारक उपाययोजना करवून घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.
- ♦ **कलम ९ :** कोणत्याही व्यक्तीस कोणीही मनमानी पद्धतीने हद्दपार, स्थानबध्द किंवा अटक करता कामा नये.
- ♦ **कलम १० :** कोणाही व्यक्तीस त्याचे हक्क, जबाबदाऱ्या व दंडनीय आरोप याबाबतच्या निर्णयासाठी स्वतंत्र व निःपक्षपाती अधिकरणाद्वारे न्याय व जाहिर सुनावणीचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम ११ :** न्यायालयीन चौकशीत आरोप सिध्द होण्यापूर्वी संबंधित आरोपीस निरपराध गृहित धरण्याचा हक्क तसेच एखाद्या व्यक्तीने केलेले कृत्य हे कृत्य केले त्यावेळेच्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कायद्याने गुन्हा ठरत नसेल तर त्या व्यक्तीस दोषी धरता कामा नये तसेच गुन्हा घडला, त्यावेळी त्या गुन्हाबाबत जी शिक्षा असेल तीच्यापेक्षा जास्त कडक शिक्षा करता येणार नाही.
- ♦ **कलम १२ :** कोणाच्याही खाजगी जीवनात कोणालाही मनमानी पद्धतीने हस्तक्षेप करता येणार नाही. तसेच त्याच्या प्रतिष्ठेवर आघात करता कामा नये. यासाठी प्रत्येकास कायद्याने संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम १३ :** प्रत्येकाला संचार व वास्तव्य यांच्या स्वातंत्र्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम १४ :** छळ होणाऱ्या कोणाही व्यक्तीस त्या छळापासून स्वतःची मुक्तता करून घेण्याचा तसेच इतर देशात आश्रय मिळविण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम १५ :** प्रत्येकाला राष्ट्रीयत्व मिळवण्याचा हक्क आहे. तसेच कोणालाही कोणाचेही राष्ट्रीयत्व मनमानीपणे हिरावून घेता येणार नाही व राष्ट्रीयत्व बदलण्याचा हक्क नाकारता येणार नाही.
- ♦ **कलम १६ :** सज्ञान स्त्री-पुरुषांना कोणत्याही बंधनाशिवाय परस्पर संमतीने विवाह करण्याचा व कौटुंबिक जीवन जगण्याचा हक्क आहे. तसेच वैवाहिक जीवन व विवाह विच्छेद याबाबत प्रत्येकास समान अधिकार आहे. तसेच कुटुंबाला समाज व शासनाकडून संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम १७ :** प्रत्येकाला मालमत्ता धारण करण्याचा, मालमत्तेवर मालकी असण्याचा हक्क आहे. तसेच कोणाही व्यक्तीची मालमत्ता कोणीही मनमानी पद्धतीने हिरावून घेता कामा नये.

- ♦ **कलम १८ :** प्रत्येकास विचार व आचार स्वातंत्र्य आहे. या स्वातंत्र्याच्या अधिकारामध्ये व्यक्तीला आपला धर्म व श्रद्धा बदलण्याचा हक्क, तसेच आपण स्वीकारलेल्या धर्म व श्रद्धा जाहिरपणे अथवा खाजगीत व्यक्त करण्याचा अधिकार आहे.
- ♦ **कलम १९ :** प्रत्येकाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा, माहिती व विचार प्राप्त करण्याचा व ती प्राप्त माहिती, विचार इतरांना देण्याचा अधिकार आहे.
- ♦ **कलम २० :** प्रत्येकास संघटना व शांततापूर्ण सभा घेण्याचा हक्क असून कोणीही कोणासही कोणत्याही संघटनेचा सदस्य होण्याची सक्ती करता कामा नये.
- ♦ **कलम २१ :** प्रत्येकाला स्वतःला किंवा त्याने निवडलेल्या प्रतिनिधीमार्फत शासनात सहभागी होण्याचा हक्क आहे. तसेच शासकीय सेवेत प्रवेश मिळविण्याचा समान हक्क आहे. निवडणूका या गुप्त मतदान पद्धतीने व निर्बंधरहित पद्धतीने झाल्या पाहिजेत.
- ♦ **कलम २२ :** प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षा प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे व प्रत्येकास आपली प्रतिष्ठा, व्यक्तीमत्त्व यांच्या मुक्त विकासास आवश्यक आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार प्राप्त करण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम २३ :** प्रत्येकास काम मिळवण्याचा, आपल्या इच्छेनुसार काम निवडण्याचा व बेकारीपासून मुक्त होण्याचा हक्क आहे. तसेच समान कामासाठी समान वेतन प्राप्त करण्याचा व व्यापारी संघ निर्माण करणे किंवा अशा संघात सहभागी होण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम २४ :** निश्चित केलेले कामाचे तास व पगारी सुट्ट्या या माध्यमातून प्रत्येकास विश्रांती मिळवण्याचा हक्क आहे.
- ♦ **कलम २५ :** प्रत्येकास तो व त्याचे कुटुंबीय यांना आरोग्य व स्वास्थ्य यासाठी आवश्यक राहणीमान प्राप्त करण्याचा हक्क आहे. तसेच त्याला उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध नसेल तर सुरक्षितता प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे. त्याचबरोबर माता व मुले यांना आवश्यक मदत मिळवण्याचा हक्क असून सर्व मुलांना सारखेच संरक्षण प्राप्त झाले पाहिजे.
- ♦ **कलम २६ :** प्रत्येकास शिक्षण मिळवण्याचा हक्क असून प्राथमिक शिक्षण मोफत असले पाहिजे व माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. उच्च शिक्षण गुणवत्तेनुसार सर्वांना समान उपलब्ध झाले पाहिजे. व्यावसायिक व तंत्र शिक्षणाची सोय उपलब्ध असली पाहिजे. आपल्या मुलांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरवण्याचा अधिकार त्याच्या माता-पित्यांना आहे. तथापि, त्या शिक्षणातून परस्पराप्रती सलोखा, सहकार्य, शांतता वृद्धिंगत झाली पाहिजे.

- **कलम २७ :** प्रत्येकास समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनात भाग घेण्याचा, वैज्ञानिक प्रगतीतून प्राप्त लाभ मिळविण्याचा व स्वनिर्मित गोष्टीतून निर्माण होणाऱ्या हितसंबंधाना संरक्षण प्राप्त करून घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.
- **कलम २८ :** जाहिरनाम्यातील हक्क, स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यासाठी सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा लाभ घेण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.
- **कलम २९ :** प्रत्येक व्यक्तीने इतरांच्या हक्कांचा व स्वातंत्र्याचा आदर राखावा. नितीमत्ता, सार्वजनिक सुव्यवस्था व लोकांचे कल्याण यासंबंधी न्याय गोष्टीचे आचरण करावे. तसेच कायद्याच्या चौकटीत प्रत्येकने रहावे.
- **कलम ३० :** वरीलपैकी कोणत्याही हक्कात ढवळाढवळ, हस्तक्षेप करण्यास, ते नष्ट करण्यास प्रतिबंध.

अशाप्रकारे जाहिरनाम्यातील कलम एक व दोन हे मानवी हक्कांबाबतचे आश्वासन सर्वांना देतात. तर, कलम तीन ते कलम एकवीस अशी एकोणीस कलमे नागरी व राजकीय हक्क स्पष्ट करतात. तसेच,

कलम बावीस ते कलम तीस मानवी हक्कांच्या सनदेतील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क स्पष्ट करतात.

२.३.२ आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६ (International covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966)

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १६ डिसेंबर १९६६ ला 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा' स्विकारला. परंतु या करारनाम्याच्या अंमलबजावणीसाठी ३५ सदस्य राष्ट्रांचे समर्थन या करारनाम्यास आवश्यक होते. हे समर्थन प्राप्त झाल्यानंतर ३ जानेवारी १९७६ ला हा करारनामा अंमलात आला.

व्यक्तीगत विकासासाठी आणि प्रतिष्ठेकरिता आवश्यक असलेले सर्व आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्क या करारनाम्यात प्रस्थापित करण्यात आले आहेत. केवळ आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा अंतर्भाव असलेला आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील पहिला करारनामा म्हणून या करारनाम्यास ओळखले जाते. या करारास मान्यता देणाऱ्या सदस्य राष्ट्रांनी तो तात्काळ अंमलात आणावा असे बंधन घालण्यात आले नव्हते कारण यातील काही अधिकारांची अंमलबजावणी ही त्या राष्ट्रांच्या आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून होती. म्हणून सदस्य देशांनी आपल्या आर्थिक परिस्थितीनुसार उत्तरोत्तर या करारनाम्याची अंमलबजावणी करण्याची अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

या करारनाम्याच्या अंमलबजावणीसाठी एक विशेष समिती स्थापन करण्यात आली. या करारातील हक्कांच्या प्रचार-प्रसाराची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रांच्या 'सामाजिक व आर्थिक परिषदेकडे' सोपवण्यात आली.

या करारनाम्याचे उद्देश व भूमिका तसेच करारनाम्यात स्पष्ट केलेले आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क आणि त्यांचा अर्थ तसेच त्या हक्कांच्या संरक्षणासाठीची उपाययोजना पुढीलप्रमाणे.

□ करारनाम्याचे उद्देश व भूमिका

१. प्रत्येकाला व्यक्तिगत विकास व प्रतिष्ठा याकरिता आवश्यक आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांची सर्वसमावेशक यादी करून त्यास आंतरराष्ट्रीय समुदायाची मान्यता प्राप्त करून घेणे.

२. वंश, धर्म, वर्ण, लिंग, भाषा, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूल, संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा इत्यादीवरून कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक बाबतीत समान हक्क प्राप्त करून देणे.

३. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या शारीरिक व मानसिक उत्तम आरोग्यासाठी आवश्यक हक्क प्राप्त करून देणे.

४. प्रत्येक व्यक्तीस शिक्षणाचा हक्क व त्यासंदर्भातील सोयी-सुविधा प्राप्त करण्याचा हक्क आहे, तो त्यांना प्राप्त करून देणे.

५. प्रत्येकाला काम मिळवण्याचा, काम करण्याचा व यासंदर्भातील सोयी-सुविधा प्राप्त करण्याचा हक्क आहे. तो त्यांना प्राप्त करून देणे.

६. प्रत्येकास आवश्यक आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क प्राप्त करून देणेसाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर योग्य समन्वय, नियोजन व कार्यवाहीची यंत्रणा स्पष्ट करणे.

या उद्देशपूर्तीसाठी करारनाम्यात अंतर्भूत केलेली कलमे व त्यातून स्पष्ट होणारे हक्क व कार्यवाहीची यंत्रणा पुढीलप्रमाणे :-

□ आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (१९६६) मधील कलमे :-

या करारनाम्यामध्ये एकूण २६ कलमे आहेत. अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण या करारनाम्याचे पुढील तीन भागात विभाजन करू.

(अ) करारनाम्यात देण्यात आलेली आश्वासने, हमी व वचने (कलम १ ते ५)

(ब) करारनाम्यात स्पष्ट केलेले आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क (कलम ६ ते १५)

(क) करारनाम्याचे समर्थन, स्वीकृती व अंमलबजावणी/कार्यवाहीची पद्धत (कलम १६ ते २६)

(अ) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या करारनाम्यात देण्यात आलेली आश्वासने, हमी व वचने:-

- **कलम १ :** प्रत्येकास स्वयंनिर्णयाचा तसेच स्वतःचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास साधण्याचा व त्याकरिता स्वतःच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापराचा हक्क असून त्यापासून कोणाला वंचित केले जाणार नाही. अर्थात, हे करताना परस्परांचा लाभ सिध्दांत, आंतरराष्ट्रीय कायद्यावर आधारित आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर प्रतिकूल परिणाम केला जाणार नाही, असे आश्वासन या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे देतात.
- **कलम २ :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे अशी हमी देत आहेत की, या करारनाम्यातील हक्क कोणताही भेदभाव न करता (उदा. वंश, वर्ण, धर्म, लिंग,) प्रत्यक्षात आणले जातील. तसेच विकसनशील देश बिगर नागरिकांना या करारनाम्यातील आर्थिक हक्क कधीपर्यंत देऊ शकतील यासंदर्भातला निर्णय ते स्वतः घेऊ शकतील.
- **कलम ३ :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे करारनाम्यातील सर्व आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क पुरुष व स्त्रियांना समानतेने उपभोगता येतील अशी हमी देत आहेत.
- **कलम ४ :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे अशी हमी देतात की, कोणत्याही राष्ट्रातील अस्तित्वात असणाऱ्या हक्कांच्या उपभोगावर तीच नियंत्रणे लादली जातील, जी कायद्याने निश्चित केली असतील व त्यांचा हेतू लोकशाही समाजाच्या सार्वजनिक कल्याणाचा विकास असेल.
- **कलम ५ :** या करारनाम्यातील स्वीकृत हक्क व स्वातंत्र्य यांची हमी किंवा नाश होईल असा या करारनाम्यातील कोणत्याही भागाचा अर्थ लावू नये व लावला जाणार नाही. तसेच,

कोणत्याही देशातील मान्यताप्राप्त व प्रचलित मूलभूत मानवी हक्क की जे या करारनाम्यात नाहीत म्हणून त्या देशाच्या अशा मूलभूत मानवी हक्कांवर निर्बंध लादले जाणार नाहीत व त्यांची अप्रतिष्ठा केली जाणार नाही.

(ब) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या करारनाम्यात स्पष्ट केलेले आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क

- **कलम ६ :** प्रत्येक व्यक्तीला रोजगार प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे. तसेच कोणता रोजगार अथवा काम करावयाचे हे ठरवण्याचा हक्क आहे व निवडलेले काम करण्याचा हक्क आहे. या हक्काच्या सुरक्षेसाठी राष्ट्र आवश्यक ती पाऊले उचलेल. यामध्ये त्या व्यक्तींच्या राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्याचे रक्षण होईल, अशी परिस्थिती निर्माण करणे व पूर्ण वेळ, उत्पादक रोजगार निर्माण करणे यांचा समावेश होतो.

- ♦ **कलम ७ :** प्रत्येक व्यक्तीला न्याय व अनुकूल परिस्थितीत रोजगाराच्या हक्काचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे.

यामध्ये सुयोग्य वेतन, समान काम, समान वेतन, सुरक्षित आणि स्वास्थ्यकारक कामाची परिस्थिती, सेवाज्येष्ठता व सक्षमता या कसोटीवर पदोन्नती मिळवण्याची समान संधी, योग्य प्रमाणात कामाचे तास, विश्रांती, मनोरंजन व त्याच्या कुटुंबियांचा योग्य जीवन स्तर इत्यादीचा समावेश होतो.

- ♦ **कलम ८ :** कोणत्याही कामगाराला स्वतःच्या विकासासाठी व सुरक्षेसाठी कामगार संघटना स्थापन्याचा, स्वइच्छेनुसार कामगार संघटनेचा सदस्य होण्याचा हक्क आहे. तसेच त्यास राष्ट्रीय महासंघ किंवा संयुक्त संघ स्थापन्याचा तसेच या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय मजूर महासंघ बनवणेचा, त्यामध्ये सामील होण्याचा हक्क आहे. तसेच त्या-त्या देशाच्या कायद्याच्या चौकटीत राहून संपावर जाण्याचा हक्क आहे. तसेच,

कामगार संघटनेस कायद्याच्या माध्यमातून, राष्ट्रीय सुरक्षितता व सार्वजनिक सुव्यवस्था तसेच इतरांचे हक्क व स्वातंत्र्याचे रक्षण इत्यादी संदर्भातील निर्बंध सोडून इतर कोणत्याही निर्बंधाशिवाय स्वतंत्रपणे कार्य करण्याचा हक्क आहे.

तथापि, सशस्त्र दले, पोलीस किंवा राज्याच्या प्रशासनातील कर्मचारी यांना या हक्कांच्या वापराबाबत जे निर्बंध घातले आहेत त्या निर्बंधांना हे कलम प्रतिबंध करणार नाही.

- ♦ **कलम ९ :** प्रत्येक व्यक्तीस सामाजिक विम्यासह सामाजिक सुरक्षिततेचा हक्क आहे.

- ♦ **कलम १० :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे या गोष्टींचा स्विकार करतात की,

(१) प्रत्येक कुटुंबाला संरक्षण व साहाय्य द्यावयास हवे.

(२) हे संरक्षण व साहाय्य कुटुंबातील मूलांचे पालन-पोषण व शिक्षण याबाबत प्राधान्याने मिळावे.

(३) विवाहास इच्छुक जोडीदारांच्या परस्पर संमतीनेच विवाह होईल.

(४) प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीपश्चात मातांना योग्य काळ आवश्यक संरक्षण मिळावे. कामकरी मातांना पगारी रजा किंवा सामाजिक सुरक्षिततेच्या फायद्यासह रजा द्यावी.

(५) बालके व लहान मुले यांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय सहाय्य व आर्थिक-सामाजिक शोषणापासून संरक्षण मिळावे तसेच त्यांना धोकादायक कामाच्या रोजगारास ठेवणे कायद्याने शिक्षेस पात्र व्हावे व बालमजूरांची वयोमर्यादा निश्चित करावयास हवी.

- ♦ **कलम ११ :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे प्रत्येक व्यक्तीला भुकेपासून मुक्ती मिळविण्याच्या हक्कास मान्यता देतात. त्याकरिता प्रत्येक व्यक्ती व तिच्या कुटुंबास अन्न, वस्त्र, निवारा व आवश्यक जीवनस्तराचा हक्क मान्य करतात.
- ♦ **कलम १२ :** प्रत्येक व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक उत्तम आरोग्यासाठी आवश्यक हक्क व कृतींचा स्वीकार केला आहे. यामध्ये -
 - (१) मृतावस्थेत जन्म व बालमृत्यू दर कमी करणे.
 - (२) साथीचे रोग व अन्य रोगासाठी प्रतिबंधक उपाय.
 - (३) वैद्यकीय सेवा व देखभाल इ. सोयी उपलब्ध करून देणे.
 - (४) पर्यावरणीय व औद्योगिक आरोग्यविषयक सुधारणा करणे यांचा समावेश होतो.
- ♦ **कलम १३ :** प्रत्येक व्यक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्काचा स्वीकार केला आहे. यामध्ये शिक्षणविषयक पुढील बाबी स्पष्ट केल्या आहेत.
 - (१) शिक्षणाचा उद्देश हा मानवी व्यक्तीमत्त्वाचा पूर्ण विकास तसेच मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य याबाबत आदरभाव वाढवणे हा मान्य केला गेला.
 - (२) प्राथमिक शिक्षण सर्वांना सक्तीचे व मोफत असेल.
 - (३) तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणासह विविध प्रकारचे माध्यमिक शिक्षण सर्वांना उपलब्ध असावे.
 - (४) उच्च शिक्षण क्षमतेनुसार सहज उपलब्ध करून देण्यात येईल.
 - (५) सर्व स्तरावर शाळा पद्धतीचा विकास, शिष्यवृत्ती पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध व शिक्षकांच्या भौतिक सोयीसवलतीत सतत सुधारणा करण्यात येतील.
 - (६) मातापिता अथवा पालक यांना मूलासाठी शाळा निवडण्याचे स्वातंत्र्य असेल.
- ♦ **कलम १४ :** या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रे आपल्या राष्ट्राने सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण अंमलात आणू शकले नाहीत त्यांनी दोन वर्षांच्या आत त्याबाबत नियोजन करून त्याबाबत खात्री देत आहेत.
- ♦ **कलम १५ :** हे कलम सांस्कृतिक हक्काबाबत आहे. यानुसार प्रत्येक व्यक्तीला सांस्कृतिक जीवनात भाग घेण्याचा, वैज्ञानिक प्रगतीचा लाभ घेण्याचा, साहित्य व कलात्मक कृतीतून होणाऱ्या नैतिक, भौतिक संरक्षणाच्या लाभाचा हक्क आहे. तसेच वैज्ञानिक संशोधन आणि सर्जनशील निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या हक्काचा आदर करण्याची खात्री सर्व पक्षकार राष्ट्रे देत आहेत.

(क) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या करारनाम्याचे समर्थन, स्वीकृती व अंमलबजावणी/कार्यवाहीची पध्दत

- **कलम १६ :** पक्षकार राष्ट्रे या करारनाम्यात मान्य झालेल्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्कांच्या अंमलबजावणीचा व प्रगतीचा अहवाल संयुक्त राष्ट्रांच्या महासचिवाकडे सादर करतील.
- **कलम १७ :** पक्षकार राष्ट्रे आर्थिक व सामाजिक परिषदेने ठरवून दिलेल्या कार्यक्रमानुसार आपल्या कार्याचा अहवाल एक वर्षाच्या आत सादर करतील. या कार्यात कोणत्या बाबी सहाय्यभूत ठरल्या व कोणत्या अडचणी आल्या हे अहवालात नमूद करतील.
- **कलम १८ :** संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेत अंतर्भूत असणाऱ्या मानवी हक्क व मुलभूत स्वातंत्र्ये याबाबत पक्षकार राष्ट्रांनी पार पाडावयाच्या जबाबदारीचा पाठपुरावा, आर्थिक व सामाजिक परिषद करेल व यासंबंधीच्या प्रगतीचा अहवाल मागवण्यासंबंधी विशेष समित्यांच्या माध्यमातून सोय करेल.
- **कलम १९ :** पक्षकार राष्ट्राकडून उपरोक्त १६, १७ व १८ या कलमात स्पष्ट केलेले अहवाल तसेच कलम १८ नुसार विशेष समित्यांनी मानवी हक्कासंबंधी केलेले अहवाल मानवी हक्क आयोगाकडे अभ्यासासाठी, शिफारशीसाठी व माहितीसाठी पाठवू शकेल.
- **कलम २० :** मानवी हक्काबाबत पक्षकार राष्ट्रे, विशेष समित्या व आर्थिक व सामाजिक परिषदेकडून प्राप्त अहवालात केलेल्या शिफारशी किंवा मानवी हक्क आयोगाने त्यांच्या कोणत्याही अहवालात अशा सर्वसाधारण शिफारशीसंबंधी दिलेल्या संदर्भाविषयी मानवी हक्क आयोग स्वतःची टिप्पणी सादर करू शकतील.
- **कलम २१ :** या करारनाम्यातील हक्कांच्या अंमलबजावणीचे आर्थिक व सामाजिक परिषदेकडे प्राप्त झालेल्या पक्षकार राष्ट्रांच्या अहवालाची माहिती परिषद महासभेला देईल.
- **कलम २२ :** या करारनाम्याच्या परिणामकारक व प्रगतीशील अंमलबजावणीसाठी आवश्यक उपाययोजना केल्या जातील.
- **कलम २३ :** मान्यताप्राप्त हक्कांच्याप्राप्तीसाठी पक्षकार राष्ट्रांसोबत आंतरराष्ट्रीय कृती करणे. उदा. संमेलने व विभागीय बैठकांचे आयोजन, शिफारशी स्वीकारणे, तांत्रिक साहाय्य देणे इत्यादी.
- **कलम २४ :** संयुक्त राष्ट्रांच्या संसदेतील तरतुदी व या करारनाम्यातील बाबीसंबंधी संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध जबाबदाऱ्यांची व्याख्या करणाऱ्या इतर विशेष समित्यांच्या घटना यांना बाधा पोहचेल अशा पध्दतीने या करारनाम्यातील कोणत्याही बाबींचा अर्थ लावण्यात येऊ नये.

- **कलम २५ :** या करारनाम्यातील कोणत्याही बाबींचा असा अर्थ लावू नये की, ज्यामुळे नैसर्गिक हक्क व उपभोगावर विपरित परिणाम होईल.
- **कलम २६ :** (१) या करारनाम्यावर पुढील घटक स्वाक्षरी करू शकतील. संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सदस्य, त्याच्या विशिष्ट समित्यांचे सदस्य, आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या सनदेतील पक्षकार राष्ट्रे तसेच महासभेद्वारा या करारनाम्यातील पक्षकार म्हणून निमंत्रित राष्ट्र. (२) हा करारनामा समर्थनाच्या अधीन असेल व समर्थनाचे दस्तऐवज संयुक्त राष्ट्रांच्या महासचिवाकडे जमा केले जातील. त्यानंतर या करारनाम्याची स्वीकृती निश्चित धरली जाईल.

२.३.३ नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६ (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966) :-

संयुक्त राष्ट्राने, 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा' १० डिसेंबर १९४८ ला घोषित केला. या जाहिरनाम्यात मानवी हक्कांची एक सर्वसमावेशक यादी प्रथमच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून जाहिर केली गेली. परंतु हा जाहिरनामा मार्गदर्शक स्वरूपाचा होता. त्याची अंमलबजावणी करणे सदस्य राष्ट्रांवर बंधनकारक नव्हते. परिणामी, हा जाहिरनामा मानणारे काही राष्ट्रे याच जाहिरनाम्यातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन करत होती. त्यामुळे मानवी हक्कांचे संरक्षण सदस्य राष्ट्रांनी केलेच पाहिजे असे बंधन करण्याची गरज निर्माण झाली. म्हणूनच मानवी हक्कांचे संरक्षण सदस्य राष्ट्रांवर बंधनकारक करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्राने दोन महत्वाचे करार केले. त्यापैकी पहिला करार म्हणजे 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा' हा होय. हा करारनामा संयुक्त राष्ट्राने १६ डिसेंबर, १९६६ ला स्विकारला, परंतु त्याच्या अंमलबजावणीसाठी ३५ राष्ट्रांची स्वीकृती गरजेची होती. ही स्वीकृती प्राप्त झाल्यानंतर १९७६ ला हा करारनामा खऱ्या अर्थाने अस्तित्वात आला. या करारनाम्यातील तरतुदी केवळ मार्गदर्शक स्वरूपाच्या नव्हत्या तर त्यावर स्वाक्षरी करणाऱ्या राष्ट्रांवर त्यांची अंमलबजावणी बंधनकारक होती.

हा करारनामा ५३ कलमासह एकूण सहा भागात विभागण्यात आला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रथमच एवढ्या विस्तृत स्वरूपात नागरी व राजकीय हक्कांचा समावेश करण्यात आला असून यातील हक्क स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांततेच्या तत्वावर आधारलेली आहेत. या करारनाम्याचे आणखी एक विशेष म्हणजे यामध्ये व्यक्तींच्या हक्कांबरोबरच समूहाचे हक्कही स्पष्ट करण्यात आले.

या करारनाम्यातील तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी १८ सदस्यांची, 'मानवी हक्क समिती' स्थापन करून तिला या कराराच्या अंमलबजावणीचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

□ करारनाम्याचे उद्देश व भूमिका :-

१. जगात स्वातंत्र्य, न्याय व शांततेच्या निर्माणासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत समावेश असलेल्या सर्व व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांना कायदेशीर स्वरूप देत त्या हक्कांना आंतरराष्ट्रीय समुदायाची मान्यता प्राप्त करून घेणे.

२. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत समावेशीत मानवी हक्क हे मूलतः मानवाच्या अंतःकरणातील आत्मसन्मानातून आलेले असल्याने ते त्यांना प्राप्त करून देणे.
३. प्रत्येकाला स्वतःचे नागरी व राजकीय हक्क तसेच आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क उपभोगता येतील तेव्हाच भय व अभाव यांच्यापासून मुक्त मानव ही संकल्पना सत्यात उतरवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
४. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेवर स्वाक्षरी करणारे देश हे मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य यांच्याबद्दल सार्वत्रिक सन्मान जागवणे व त्याची अंमलबजावणी करण्यास कटिबद्ध असल्याने नागरी व राजकीय हक्काबाबत करारनामा करून त्यास कायदेशीर स्वरूप देणे.
५. प्रत्येक व्यक्ती व समुदायाची, दुसऱ्या व्यक्ती व समुदायाप्रती काही कर्तव्ये आहेत. या कर्तव्याकरिता व मानवी हक्क, मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा विकास व बंधनकारक अंमलबजावणीसाठी करारनामा करणे.

□ **नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (१९६६) मधील कलमे :-**

हा करारनामा सहा भागात विभागला असून यामध्ये एकूण ५३ कलमांचा समावेश करण्यात आला आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण त्याची पुढील तीन भागात विभागणी करू.

(अ) व्यक्तीच्या जगण्याशी अथवा अस्तित्वाशी संबंधित व व्यक्तीच्या मूलभूत स्वातंत्र्यासंबंधीचे हक्क, (ब) समूहाचे हक्क, (क) राजकीय हक्क.

उपरोक्त तीन भागातून आपण नागरी व राजकीय हक्कांचा करारनामा पुढीलप्रमाणे समजावून घेवू.

(अ) व्यक्तीच्या जगण्याशी अथवा अस्तित्वाशी संबंधित व व्यक्तीच्या मूलभूत स्वातंत्र्यासंबंधीचे हक्क :-

- ♦ **कलम ६ :** या करारनाम्यातील कलम सहाच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीस जीविताचा हक्क जन्मजात आहे. त्यामुळे कोणाचेही प्राण मनमानीपणे कोणालाही हिरावून घेता येणार नाही. कायद्याद्वारे प्रत्येक व्यक्तीच्या जगण्याच्या व जीवनाच्या जन्मजात हक्काचे रक्षण करण्यात येईल हे स्पष्ट केले आहे.

याचबरोबर देहान्ताची शिक्षा झालेल्या व्यक्तीस दयेचा अथवा शिक्षा कमी करण्यासाठी विनंती अर्ज करण्याचा हक्क आहे, आणि वयवर्ष अठरा खालील व्यक्ती तसेच गर्भवती स्त्रीस देहान्ताची शिक्षा दिली जाणार नाही.

- ♦ **कलम ७ :** कलम सात मध्ये हे स्पष्ट केले आहे की, कोणत्याही व्यक्तीचा छळ केला जाणार नाही. तसेच कोणत्याही व्यक्तीला अमानवी, क्रूर व अपमानास्पद वागणूक अथवा शिक्षा दिली जाणार नाही. यामध्ये विशेषतः कोणत्याही व्यक्तीच्या पूर्वसंमतीविना त्याच्यावर वैज्ञानिक,

वैद्यकीय प्रयोग केले जाणार नाहीत. अशाप्रकारे छळ व क्रूर अमानवी वागणूकीविरुद्धचा हक्क देण्यात आला आहे.

- ♦ **कलम ८ :** प्रत्येक व्यक्तीला गुलामगिरी अथवा दास्यत्वाविरुद्धचा अधिकार देण्यात आला. या अधिकारानुसार कोणत्याही व्यक्तीस गुलाम म्हणून ठेवता येणार नाही तसेच सर्व प्रकारची गुलामी व गुलामांच्या व्यापारास बंदी घालण्यात आली आहे. तसेच विशिष्ट परिस्थितीचा अपवाद वगळता कोणाही व्यक्तीकडून वेढबिगारी किंवा जबरदस्तीने श्रम करून घेतले जाणार नाही.
- ♦ **कलम ९ :** प्रत्येक व्यक्तीला वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा व संरक्षणाचा हक्क स्पष्ट केला आहे. त्यानुसार,

कायद्याने निश्चित केलेली कारणे व प्रक्रियेशिवाय कोणाही व्यक्तीची मनमानी पद्धतीने धरपकड केली जाणार नाही व त्या व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही. ज्या व्यक्तीला अटक केली जाईल तेव्हा त्यास अटकेची कारणे व त्याच्यावरील आरोप त्याला त्याचवेळी सांगितले जातील. तसेच त्या व्यक्तीला सुयोग्य काळात खटला चालविण्याचा व त्यातून सुटकेचा हक्क असेल. तसेच त्याला न्यायालयीन प्रक्रियेचा लाभ घेण्याचा हक्क असेल.

त्याचबरोबर बेकायदेशीर अटक झालेल्या व्यक्तीस नुकसान भरपाई मागण्याचा हक्क आहे.

- ♦ **कलम १० :** ज्या व्यक्तीला अटक, स्थानबद्ध केले आहे; स्वातंत्र्य हिरावून घेतले आहे, त्या व्यक्तीस मानवतेची वागणूक देत त्याच्या जन्मजात आत्मसन्मानाचा आदर केला जाईल. तसेच,
आरोपी व्यक्तीस शिक्षा झालेल्या व्यक्तीपासून वेगळे ठेवण्यात यावे. शिवाय बाल आरोपीवरील खटला लवकरात लवकर चालवण्यात यावा व त्यांना प्रौढ आरोपीपासून वेगळे ठेवण्यात यावे.
- ♦ **कलम ११ :** कोणत्याही व्यक्तीस, त्याने झालेल्या करारानुसार जबाबदारी पार पाडली नाही म्हणून किंवा घटनात्मक उत्तरदायित्वाची पूर्तता करण्यास सक्षम न ठरल्यावरून कोणालाही शिक्षा करता येणार नाही.
- ♦ **कलम १२ :** प्रत्येक व्यक्तीला देशाच्या सीमांच्या अंतर्गत स्वइच्छेने संचार करण्याचा व वास्तव्य करण्याचा हक्क स्पष्ट केला आहे. तसेच, प्रत्येक व्यक्तीला आपला देश किंवा इतर कोणताही देश सोडण्यास कायद्याने निश्चित केलेल्या प्रतिबंधाशिवाय इतर कोणतेही निर्बंध घालण्यात येणार नाहीत. त्यास देश सोडण्याचा हक्क असेल व कोणत्याही व्यक्तीचा स्वदेशात परतण्याचा हक्क मनमानी पद्धतीने कोणालाही हिरावून घेता येणार नाही.
- ♦ **कलम १६ :** प्रत्येक व्यक्तीला सर्व ठिकाणी कायद्यासमोर 'एक व्यक्ती' म्हणून मान्यता मिळवण्याचा हक्क आहे.

- **कलम १७ :** कोणाही व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यात इतर कोणासही मनमानीपद्धतीने हस्तक्षेप करता येणार नाही व त्याच्या आत्मसन्मान तसेच प्रतिष्ठेवर आघात करता येणार नाही. तसे झाल्यास त्या व्यक्तीस अशा हस्तक्षेपाविरोधात कायदेशीर संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे.
- **कलम १८ :** प्रत्येक व्यक्तीला धर्म, पंथ व विचार याबाबतचे स्वातंत्र्य आहे. तो आपल्या इच्छेनुसार धर्म, पंथ व विचार निवडू शकतो. त्याच्या इच्छेशिवाय त्याच्यावर कोणताही धर्म, पंथ, विचार स्वीकारण्याची सक्ती कोणासही करता येणार नाही. तसेच,

कायद्याने निश्चित केलेल्या मर्यादेत राहून प्रत्येकास आपल्या धर्माचे आचरण करण्याचा हक्क असेल. तसेच माता-पिता अथवा कायदेशीर पालकांना त्यांच्या मुलांचे धार्मिक, नैतिक शिक्षण निश्चित करण्याचे स्वातंत्र्य व हक्क असेल.

- **कलम १९ :** प्रत्येक व्यक्तीला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क आहे. या हक्कानुसार प्रत्येक व्यक्तीला जगातील कोणतीही माहिती, विचार मिळवण्याचा, ती स्विकारण्याचा तसेच ती हस्तांतरित करण्याचा हक्क आहे. अर्थात, यास कायद्याने निश्चित केलेल्या बाबींची मर्यादा असेल.

(ब) नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनाम्यातील समूहसंबंधी हक्क :-

- **कलम १३ :** एखाद्या देशात कायदेशीररित्या एखादा विदेशी नागरिक वास्तव्य करीत असेल तर त्या व्यक्तीस राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या कारणास्तव कायद्याद्वारे झालेल्या निर्णयानुसारच त्या देशाबाहेर घालविता येईल. अर्थात त्या देशाच्या अशा निर्णयाचा त्यांना पुर्नविचार करण्याची विनंती करण्याचा हक्क त्या नागरिकास असेल.
- **कलम १४ :** न्यायालये व न्यायाधिकरणे यांच्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असतील. तसेच कायद्याने जोपर्यंत गुन्हा सिध्द होत नाही तोपर्यंत त्या गुन्हाच्या आरोप असलेल्या व्यक्तीस निरपराध मानले जाईल. त्याचबरोबर त्याला पुढील अधिकार असतील.

(अ) त्याच्यावरील आरोप त्याला समजेल अशा भाषेत लवकरात लवकर समजून देणे.

(ब) स्वतःच्या बचावासाठी स्वतःच्या वकिलासोबत चर्चा करता येईल.

(क) त्याला कायदेशीर सहाय्य उपलब्ध नसेल तर आवश्यक कायदेशीर सहाय्य प्राप्त करून घेणे.

(ड) न्यायालयातील प्रचलित भाषा समजत नसेल तर विनाशुल्क दुभाषा मिळवून घेण्याचा हक्क असेल.

(इ) शिक्षा झाल्यास किंवा न्याय मिळाला नाही असे वाटल्यास उच्च न्यायाधिकाऱ्याकडे दाद मागण्याचा अधिकार आहे.

(ई) एकाच गुन्ह्यामध्ये एकदा अंतिम निर्णय झाला असेल तर त्याच गुन्हासाठी त्या व्यक्तीवर पुन्हा खटला भरता येणार नाही.

- **कलम १५ :** एखाद्या व्यक्तीने केलेली एखादी कृती अथवा वर्तन हे ज्यावेळी ती कृती केली त्यावेळी ती कृती राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय कायदानुसार दंडनीय गुन्हा ठरत नसेल तर त्या कृतीबाबत त्या व्यक्तीला गुन्हेगार ठरविता येणार नाही.
- **कलम २१ :** लोकांना शांततापूर्ण रितीने एकत्र येण्याचा, सभा, संमेलने भरवण्याचा हक्क आहे. अर्थात, त्यास कायदेशीर परवानगी घ्यावी लागेल.
- **कलम २२ :** प्रत्येक व्यक्तीला संघटना स्थापन करण्याचा हक्क आहे. याअंतर्गत कामगार संघटना स्थापण्याचा अथवा अशा संघटनात सामील हाण्याचा हक्क असेल.
- **कलम २३ :** कलम तेवीसनुसार, कुटुंब ही समाजातील एक मुलभूत सामाजिक संस्था व समाजाचा घटक आहे. त्याला समाज व राजसत्ता या दोहोकडून आवश्यक संरक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे. तसेच,

सज्ञान स्त्री व पुरुष यांना परस्परांच्या संमतीने विवाह करण्याचा आणि कुटुंब स्थापन्याचा हक्क आहे.

तथापि, या करारनाम्याचा स्वीकार केलेली राष्ट्रे विवाह, पती-पत्नीचे वैवाहिक जीवनातील हक्क व भूमिका तसेच घटस्फोट व घटस्फोटानंतर मुलांना योग्य संरक्षण देण्यासंबंधी तरतुदी करतील हे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

- **कलम २४ :** सर्व बालकांना त्यांचा वंश, वर्ण, धर्म, पंथ, भाषा, राष्ट्रीय व सामाजिक उगम, संपत्ती इत्यादी कोणत्याही भेदभावाशिवाय स्वतःचे कुटुंब, समाज व राजसत्तेमार्फत संरक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे. तसेच,

प्रत्येक बालकाची जन्माची नोंद तात्काळ करण्यात येईल व त्याचे एक नाव असेल व त्याला एक राष्ट्रीयत्व प्राप्त करण्याचा हक्क असेल.

- **कलम २७ :** असे लोक जे वांशिक, धार्मिक, भाषिक अल्पसंख्यांक आहेत. त्यांना स्वतःची भाषा, संस्कृती, धर्म यांची जपणूक व संवर्धन करण्याचा अधिकार या अल्पसंख्यांक समाजाला असेल.

(क) नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनाम्यातील राजकीय हक्क :-

- **कलम १ :** या करारनाम्यातील कलम १ असे स्पष्ट करते की, सर्व लोकांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार आहे, ज्यायोगे ते त्यांच्या राजकीय दर्जाविषयी मुक्तपणे निर्णय घेऊ शकतील. तसेच,

सर्व लोकांना आपल्या स्वतःच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी स्वतःच्या नैसर्गिक संपत्ती व साधनांचा मुक्तपणे वापर करण्याचा अधिकार आहे. आणि,

सर्व सदस्य राष्ट्रे वरील स्वयंनिर्णयाच्या हक्कप्राप्तीच्या दिशेने आवश्यक कार्यवाही करतील.

- ♦ **कलम २ :** कलम २ अन्वये या करारनाम्यावर स्वाक्षरी करणारे प्रत्येक राष्ट्र, आपल्या राष्ट्रातील व आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या सर्व व्यक्तींच्या बाबतीत वंश, वर्ण, धर्म, भाषा, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक उगम, संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जासंबंधात कोणताही भेदभाव न या करारनाम्यातील हक्कांचा सन्मान करतील व त्यासाठीची अंमलबजावणी करण्याचे वचन देत आहेत. या करारनाम्यातील हक्क व स्वातंत्र्याचे उल्लंघन झाल्यास त्याबाबत सक्षम न्याय देण्याचे वचन देत आहेत.
- ♦ **कलम ३ :** कलम तीननुसार या करारनाम्यावर स्वाक्षरी करणारी राष्ट्रे, करारनाम्यात सामील सर्व नागरीकांना, स्त्री-पुरुषांना सर्व राजकीय हक्क समानतेने वापरता व उपभोगता येतील याचे वचन देतात.
- ♦ **कलम ४ :** कलम चार अन्वये हे स्पष्ट केले आहे की, या करारनाम्यातील पक्षकार राष्ट्रांपैकी एखाद्या राष्ट्रात आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण झाल्यास, तेथील लोकांचे, समूहांचे अस्तित्व धोक्यात आल्यास अशा परिस्थितीत आवश्यक त्या मर्यादेपर्यंत आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे कोणताही भेदभाव न करता हक्कांचा, बांधिलकीचा संकोच करण्याचा त्या राष्ट्रास अधिकार आहे.
- ♦ **कलम ५ :** कलम पाच अन्वये हे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, या करारनाम्यामध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या कोणत्याही तरतुदीचा, भागाचा असा अर्थ लावू नये की, ज्यामुळे कोणतेही राष्ट्र अथवा समुदाय, स्वीकृत हक्क, स्वातंत्र्य यांचे उल्लंघन करतील, त्यांच्यावर अनिर्बंध बंधने लादतील असा अर्थ लावण्यात येवू नये.
- ♦ **कलम २० :** कलम वीस नुसार युद्धाचा प्रचार करण्यास कायद्याने बंदी घातली आहे. तसेच वंश, वर्ण, धर्म, जात यासंबंधाने वंशा-वंशात, धर्मा-धर्मात, जाती-जातीत मत्सर व द्वेष, हिंसा घडवून समूह जीवनावर आघात करणाऱ्या व्यक्ती, गट, संघटना यांना कायद्याने बंदी असेल.
- ♦ **कलम २५ :** कलम पंचवीस अन्वये हे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, सर्व नागरिकांत, समूहांना वंश, वर्ण, धर्म, भाषा, पंथ, संपत्ती, राष्ट्रीय व सामाजिक उगम यावरून भेदभाव न करता सर्वांना पुढील हक्क देण्यात येत आहेत.

(अ) प्रत्यक्षपणे अथवा स्वतंत्रपणे निवडलेल्या प्रतिनिधीमार्फत सार्वजनिक कार्यामध्ये सहभाग घेणेचा हक्क आहे.

(ब) नियमित व पारदर्शीपणे होणाऱ्या निवडणुकीत गुप्त मतदान पद्धतीने आपल्या पसंतीच्या व्यक्तीस मतदान करण्याचा हक्क आहे.

(क) आपल्या देशातील सार्वजनिक सेवामध्ये दाखल होण्यासाठी सर्वांसाठी समान नियम, अटी असतील.

- ♦ **कलम २६ :** कलम सव्वीस द्वारे सर्व लोकांस कायद्याने समानता दिली असून, सर्वांना समान आणि प्रभावी संरक्षणाची हमी दिली जाईल. याबाबत कायद्याने वंश, वर्ण, धर्म, पंथ, भाषा, जन्म, संपत्ती, राष्ट्रीयता किंवा सामाजिक उमग, दर्जा या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही.

य) नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा-अंमलबजावणी, संचालन पद्धती :-

या करारनाम्याच्या अंमलबजावणीचे सर्व अधिकार 'मानवी हक्क समिती'स आहेत. तथापि, या करारनाम्यातील कलम २८ ते कलम ५३ ही या करारनाम्याच्या अंमलबजावणी, संचालन संबंधीची, करारावर स्वाक्षरी करणेसंदर्भात व कराराच्या भाषेच्या संदर्भात आहेत.

कलम २८ ते ४५ मध्ये आपणास 'मानवी हक्क समिती'ची रचना व तीच्या कार्यपद्धतीबाबतच्या तरतुदी आहेत. ढोबळमानाने या कार्यपद्धतीचे वर्णन असे करता येईल की,

१. सर्व सदस्य राष्ट्रे व करारनाम्यावर स्वाक्षरी करणारे राष्ट्रे 'नागरी व राजकीय हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय करारनाम्यात' समाविष्ट अधिकाराच्या अंमलबजावणीची आपल्या राष्ट्रात काय परिस्थिती आहे याबाबत मानवी हक्क समितीकडे प्रतिवर्षी अहवाल पाठवतील.
२. सदस्य राष्ट्राकडून आलेल्या अहवालाचे समिती अवलोकन करेल व त्यासंदर्भात काही सूचना असतील तर त्या सूचना संबंधित राष्ट्राला करेल 'मानवी हक्क समितीचे' अधिकार व कर्तव्ये या करारनाम्यातील कलम एकेचाळीसमध्ये स्पष्ट केलेले आहेत.
३. एखाद्या पक्षकार राष्ट्राकडून या करारनाम्यातील अधिकारांचा भंग अथवा उल्लंघन झाले आहे अशी दुसऱ्या पक्षकार राष्ट्राला वाटत असेल तर त्यांनी त्या उल्लंघनासंबंधी आपले म्हणणे अथवा तक्रार 'मानवी हक्क समिती'समोर सादर करावे.
४. एखाद्या पक्षकार राष्ट्राकडून या करारनाम्यातील अधिकाराचा भंग झाल्याची तक्रार आलेनंतर त्याबाबत आवश्यकता भासल्यास त्या तक्रारीच्या चौकशीसाठी समिती 'विशेष आयोगाची' स्थापना करते. हा आयोग आपला 'चौकशी अहवाल' अथवा 'शिफारशी' समितीसमोर सादर करतो.
५. मानवी हक्क समिती आपल्याकडे प्राप्त झालेले सर्व अहवाल, तक्रारी, विशेष आयोगाच्या शिफारशी इत्यादीच्या माध्यमातून आपला 'वार्षिक अहवाल' तयार करून आवश्यक त्या

शिफारशीसह संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेच्या माध्यमातून संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेसमोर सादर करते.

६. करारनामा पुढील भाषेत तयार करून तो संयुक्त राष्ट्रांच्या 'अभिलेख संग्रहालयात' जमा करण्यात येईल. त्या भाषा- चायनीज, इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन व स्पॅनिश इत्यादी.

२.४ सारांश

या घटकामध्ये आपण मानवी हक्कांच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान याचा अभ्यास केला आहे. मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाची गरज व त्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांने केलेले कार्य अभ्यासताना, या कार्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांने यंत्रणा कार्यान्वित केल्या त्यांचा आढावा घेतला आहे. हा आढावा आपण संयुक्त राष्ट्रांची आमसभा, आर्थिक व सामाजिक परिषद, संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोग, सुरक्षा परिषद, मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक, मानवी हक्कासाठीचा उच्चायुक्त, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय, मानव अधिकार सभा यांच्या आढावातून घेतला आहे. तसेच संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या संदर्भातील 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा, १९४८', 'आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६', 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' यांचाही सविस्तर आढावा घेतला. यातून एक बाब स्पष्ट होते की, मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीयकरणात संयुक्त राष्ट्रांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

* स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ *

□ रिक्त जागा भरा.

१. संयुक्त राष्ट्रांची सनद ला लागू करण्यात आली.
२. संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोगाचे मुख्यालय येथे होते.
३. मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा संयुक्त राष्ट्रांने तारखेस घोषित केला.
४. 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८' या जाहिरनाम्यात एकूण कलमे आहेत.
५. मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यातील कलम नुसार गुलामगिरी व गुलामांच्या व्यापारास प्रतिबंध करण्यात आले.
६. प्रत्येकाला संचार व वास्तव्य आपल्या इच्छेनुसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे हे संयुक्त राष्ट्रांच्या 'मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यातील' कलम मध्ये नमूद करण्यात आले आहे.
७. कुटुंबाला समाज व शासनाकडून संरक्षण मिळवण्याचा हक्क 'मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यामध्ये कलम मध्ये नमूद करण्यात आला आहे.

*** स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ***

□ रिक्त जागा भरा.

१. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने तारखेस स्विकारला.
२. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' मधील हक्कांच्या प्रचार-प्रसाराची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रांनी आपल्या सोपवली.
३. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' च्या अंमलबजावणीसाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांचे समर्थन आवश्यक होते.
४. रोजगार निवडीचा हक्क, स्वातंत्र्य हे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' मधील कलमात नमूद करण्यात आला.
५. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा, १९६६' मधील कलमात 'कामगार संघटने' संदर्भातील हक्क नमूद करण्यात आला आहे.

*** स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ***

□ रिक्त जागा भरा.

१. 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' मध्ये एकूण कलमे आहेत.
२. 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' च्या अंमलबजावणीसाठी स्थापन करण्यात आली.
३. देहांताची शिक्षा झालेल्या व्यक्तीस दयेचा किंवा शिक्षा कमी करण्यासंदर्भातील विनंती अर्ज करण्याचा हक्क 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनाम्यातील' कलमामध्ये देण्यात आला.
४. प्रत्येक व्यक्तीला धर्म, पंथ व विचारबाबतचे स्वातंत्र्य 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा'तील कलमामध्ये दिले आहे.

५. नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनाम्यातील कलमामध्ये अशी तरतूद केली आहे की, लोकांना शांततापूर्णरीतीने एकत्र येणे, सभा, संमेलने भरवण्याचा अधिकार आहे.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्नांची उत्तरे-१ *

१. २४ ऑक्टोबर १९४५.
२. 'जिनिव्हा'.
३. १० डिसेंबर, १९४८.
४. ३० कलमे.
५. कलम ४० नुसार (०४).
६. कलम १३ मध्ये.
७. कलम १६ मध्ये.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्नांची उत्तरे-२ *

१. १६ डिसेंबर, १९६६.
२. सामाजिक व आर्थिक परिषद.
३. ३५ सदस्य राष्ट्रांचे.
४. कलम ०६ मध्ये.
५. कलम ०८ मध्ये.

□ स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्नांची उत्तरे-३ *

१. एकूण ५३ कलमे.
२. मानवी हक्क समिती.
३. कलम ०६ अन्वये.
४. कलम १८ अन्वये.
५. कलम २१ अन्वये.

२.६ सरावासाठी प्रश्न

प्रश्न १ : टीपा लिहा.

१. मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८-उद्देश व भूमिका.
२. संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोग.
३. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' ची उद्देश व भूमिका.
४. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' मध्ये देण्यात आलेली आश्वासने, हमी, वचने.
५. नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनाम्याचे उद्देश व भूमिका.

प्रश्न २ : पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीयकरण व संयुक्त राष्ट्रे यावर चर्चा करा.
२. 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८' स्पष्ट करा.
३. 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा स्पष्ट करा.
४. 'नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा १९६६' लिहा.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, 'मानवी हक्कांची ऐतिहासिक वाटचाल', नाशिक, २००९.
२. Patil The Economics of Social Welfare in India, Somayya, Bombay, 1978.
३. कोतापल्ले लक्ष्मण - भारतातील सामाजिक कल्याण, प्रशासन आणि समाजकार्य, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.

□□□

घटक - ३

भारतातील मानवी हक्क

(Human Rights in India)

घटक संरचना

३.१ उद्दिष्टे

३.२ प्रस्तावना

३.३ विषय विवेचन

३.३.१ भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क

३.३.२ भारतातील “राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग” (संरचना आणि भूमिका)

३.३.३ भारतातील “राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आयोग” (कार्ये)

३.४ सारांश

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

३.६ सरावासाठी प्रश्न

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ उद्दिष्टे :

‘भारतातील मानवी हक्क’ या घटकाच्या अध्ययनातून आपणांस पुढील बाबी जाणून घेता येतील.

- भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट मानवी हक्कासंबंधीच्या तरतुदी आपणांस जाणून घेता येतील.
- भारतातील ‘राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग’ या आयोगाची रचना व भूमिका (कार्ये) या संबंधीची माहिती प्राप्त करून घेता येईल.
- भारतातील ‘राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग’ आणि ‘राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग’ या आयोगांची मानवी हक्कांच्या संदर्भाने कार्ये अभ्यासता येतील.

३.२ प्रस्तावना

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. स्वतंत्र भारताने भारतासाठी तयार केलेली भारतीय राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० ला स्विकारली व लागू केली. आणि, भारत एक स्वतंत्र व सार्वभौम

प्रजासत्ताक गणराज्य म्हणून अस्तित्वात आले. भारताने सुरुवातीपासूनच मानवी हक्कांचे समर्थन केले. प्रत्येक नागरिकाला हे मानवी हक्क प्राप्त झाले पाहिजेत. यासाठी घटनात्मक, कायदेशीर तरतुदी केल्याच पण त्याचबरोबर त्यांच्या अंमलबजावणीकरीता यंत्रणा कार्यान्वित केल्या. कारण मानवी हक्काशिवाय व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास साधणे शक्य नसते. इतकेच नव्हे तर मानवी हक्काशिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारे जीवन जगता येणार नाही. म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नव्याने जन्मतःच, स्वाभाविकपणे जे हक्क प्राप्त होतात ते मानवी हक्क मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग असतात. ते हक्क व्यक्तीच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित झालेले असतात. म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीला मानवी हक्क प्राप्त झालेच पाहिजेत या हेतूने भारतात घटनात्मक, कायदेशीर तरतुदी करण्यात आल्या. तसेच या मानवी हक्क अंमलबजावणीकरीता आवश्यक यंत्रणाही कार्यान्वित केल्या. यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय स्तरावरून, 'राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग', 'बालहक्क संरक्षण कायदा २००५ साठी असणारा आयोग' यांचा समावेश होतो. प्रस्तुत प्रकरणात आपण भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट मानवी हक्कासंबंधीच्या तरतुदी जाणून घेणार आहोत. तसेच, 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची रचना व भूमिका (कार्ये)' आणि 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग', 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' यांची मानवी हक्कांच्या संदर्भात कार्ये पहाणार आहोत.

३.३ विषय विवेचन :

लोकशाही देशामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला राज्यघटनेने मानवीहक्क प्राप्त व्हावेत यासाठी प्रयत्न केले आहेत. मानवी हक्कात अंतर्भूत होणाऱ्या हक्कामध्ये प्रामुख्याने 'जगण्याचा हक्क', 'अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण प्राप्ती', 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य', 'हिंसेपासून व भितीपासून मुक्ती', 'धार्मिक स्वातंत्र्य' यांचा समावेश होतो. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत. या हक्कासंबंधी घटनात्मक तरतुदी व अंमलबजावणी यंत्रणा काय आहे? त्यांचे कार्य काय? या संदर्भात विवेचन करणार आहोत.

३.३.१ भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क (Indian Constitution and Human Rights)

भारतीय राज्यघटनाकारांनी सर्व मानवी हक्कांचा केवळ पुरस्कार व समर्थनच केलेले नाही तर हे सर्व हक्क प्रत्येक भारतीय नागरिकाला प्राप्त झालेच पाहिजेत या दृष्टीने या सर्व हक्कांचा अंतर्भाव, तरतुदी राज्यघटनेत केलेल्या दिसून येतात. विशेष म्हणजे १० डिसेंबर १९४८ ला संयुक्त राष्ट्रांनी जो 'मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा १९४८' जाहीर केला. या जाहिरनाम्यातील मानवी हक्कांचे यथार्थ दर्शन २६ जानेवारी १९५० ला भारतात लागू केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत होते. या सर्व पार्श्वभूमीवर असे म्हणता येते की, 'भारतीय राज्यघटना खऱ्या अर्थाने मानवी हक्कांचा आरसा आहे.' भारतीय राज्यघटनेतील 'मूलभूत हक्क', 'राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे' आणि 'नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये, मानवी हक्कांच्या संदर्भात पुढीलप्रमाणे आपणांस जाणून घेता येतील.

अ) भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तीनमध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये सुरुवातीला सात मूलभूत हक्क नागरीकांना देण्यात आले. तथापी १९७९ पासून ४४ व्या घटना दुरुस्तीने या सातपैकी एक असणारा 'मालमत्तेचा हक्क' रद्द करण्यात आला. त्यामुळे मूलभूत हक्कांची सध्या संख्या ०६ आहे. हे सहा हक्क पुढीलप्रमाणे-

१) समतेचा हक्क (कलम १४ ते १८) :

राज्यघटनेतील कलम १४ ते १८ ही समतेच्या हक्कांशी संबंधित आहेत. यातील कलमवार तरतुदी पुढीलप्रमाणे-

i) कलम १४ : नुसार, राज्य कोणत्याही व्यक्तीला भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता किंवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही. थोडक्यात, कायद्यापुढे सर्वजण समान असतील.

ii) कलम १५ : नुसार, (अ) राज्य कोणत्याही नागरीकाला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान याआधारे किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही, करता येणार नाही. (ब) कोणत्याही नागरीकांस धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारे भेदभाव करून दुकाने, सार्वजनिक उपहारगृहे, सार्वजनिक मनोरंजन केंद्रे, सार्वजनिक विहिरी, तलाव, पाणवठे, सार्वजनिक वस्तीस्थाने, रस्ते येथे प्रवेश नाकारता येणार नाही. याठिकाणी सर्वजण समान असतील.

iii) कलम १६ : नुसार, राज्याच्या नियंत्रणाखालील, अखत्यारीतील कोणत्याही रोजगार किंवा पदावरील नियुक्तीसंबंधी सर्वांना समान संधी असेल. धर्म, वंश, जात, लिंग याआधारे भेदभाव करून कोणालाही रोजगार किंवा पदनियुक्तीत अपात्र ठरवले जाणार नाही. तथापि या संदर्भात काही विशिष्ट बाबतीत तरतुदी करण्याचा अधिकार राज्याला असेल. त्याचे विस्तृत विश्लेषण यामध्ये करण्यात आले आहे.

iv) कलम १७ : नुसार, अस्पृश्यता नष्ट केली आहे. तसेच याबाबतीतील कोणतेही आचरण निषिद्ध ठरवण्यात आले आहे. तसेच, अस्पृश्यतेतून उद्भवणारी कोणतीही अपात्रता लागू करणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

v) कलम १८ : नुसार, जे किताब नागरिकात असमानता निर्माण करण्यास जबाबदार ठरू शकतात असे किताब देता येणार नाहीत. यासंदर्भात कोणालाही परकीय किताब स्वीकारता येणार नाहीत. तथापि, राज्याच्या अखत्यारीतील लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करणाऱ्या व्यक्तीस राष्ट्रपतींच्या संमतीनेच असे किताब स्वीकारता येतील अशी तरतुद करण्यात आली आहे.

२) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२)

राज्यघटनेतील कलम १९ ते २२ मध्ये भारतीय नागरीकांना कोणत्या स्वरूपाचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे हे स्पष्ट होते. ती स्वातंत्र्ये पुढीलप्रमाणे

i) **कलम १९** : नुसार, ४४ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी सात व या घटनादुरुस्तीनंतर सहा प्रकारची स्वातंत्र्ये भारतीय नागरीकांना घटनेने दिली आहेत.

- अ) भाषण व मतप्रदर्शन करण्याचे स्वातंत्र्य (अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य)
- ब) शांततामयरीत्या व निःशस्त्रपणे एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य
- क) संस्था व संघटना स्थापण्याचे स्वातंत्र्य
- ड) भारतात कोठेही संचार करण्याचे स्वातंत्र्य
- इ) कोणताही पेशा आचरण्याचा व कोणताही व्यवसाय, व्यापार, धंदा करणे - चालवण्याचे स्वातंत्र्य
- ई) भारतात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य
- फ) मालमत्ता मिळवणे, तिचे जतन करणे व तिची विल्हेवाट लावण्याचे स्वातंत्र्य

उपरोक्त स्वातंत्र्यांपैकी मालमत्तेच्या स्वातंत्र्याचा हक्क ४४ व्या घटनादुरुस्तीने २० जून १९७९ पासून रद्द केल्याने सध्या सहा स्वातंत्र्ये आहेत. तसेच १६ व्या घटनादुरुस्तीने 'भाषण व मतप्रदर्शन करण्याचे स्वातंत्र्य' या हक्कावर काही बंधने घालण्यात आली आहेत.

ii) **कलम २०** : नुसार (अ) कोणत्याही व्यक्तीवर प्रचलित कायद्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही आधारे, कोणत्याही कारणास्तव आरोप ठेवला जाणार नाही, शिक्षा देता येणार नाही. तसेच, (ब) कोणत्याही व्यक्तीस एकाच गुन्ह्यासाठी अधिकवेळा आरोपित करता येणार नाही, शिक्षा देता येणार नाही. (क) आरोपीवर स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

iii) **कलम २१** : नुसार, प्रचलित कायदा सोडून इतर कोणत्याही आधारे व्यक्तीचे जिवित व वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही.

iv) **कलम २२** : नुसार, अटक केलेल्या व्यक्तीस अटकेची कारणे त्वरीत सांगून २४ तासांच्या आत मॅजिस्ट्रेट समोर उभे करणे बंधनकारक असेल. तसेच अटकेतील व्यक्तीस तिच्या पसंतीच्या वकिलाचा सल्ला घेण्यापासून वंचित ठेवता येणार नाही. अशी तरतूद करण्यात आली. (परंतु, या तरतुदी विदेशी शत्रुला किंवा प्रतिबंधित कायद्याद्वारे अटक केलेल्या व्यक्तीला लागू असणार नाही.

३) शोषणाविरुद्ध किंवा पिळवणुक विरुद्धचा हक्क (कलम २३ व २४)

कोणत्याही प्रकारच्या शोषण, पिळवणुकीमुळे माणसाचा एक माणूस म्हणून जगण्याचा हक्कच हिरावून घेतल्यासारखे होते. असे शोषण, पिळवणूक होऊ नये यासाठी भारतीय राज्यघटनेत शोषण किंवा पिळवणुक विरुद्धच्या हक्कांची तरतूद करण्यात आली आहे. ती पुढीलप्रमाणे

i) **कलम २३** : नुसार, माणसाचा अपव्यापार किंवा दुर्व्यापार करणे, वेठबिगारी प्रथा व यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेठबिगारी, सक्तीने श्रम करून घेणे यावर बंदी घालण्यात आली आहे.

ii) कलम २४ : नुसार, चौदा वर्षाखालील कोणत्याही बालकास, कोणत्याही कारखान्यात, खाणीत अथवा अन्य कोणत्याही धोकादायक कामावर ठेवता येणार नाही.

४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८)

‘धर्मनिरपेक्षता’ हा राज्यघटनेचा मुलभूत गुणधर्म आहे. म्हणून १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये ‘धर्मनिरपेक्ष’ हे विशेषण नव्याने अंतर्भूत करण्यात आले. भारताच्या संदर्भातून विचार करता धर्मनिरपेक्ष म्हणजे, राज्य कोणत्याही धर्माचा अनुनय करीत नाही व दुसरे म्हणजे, राज्यासाठी सर्व धर्म समान आहेत. घटनेच्या कलम २५ ते २८ मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क अंतर्भूत आहे. तो पुढीलप्रमाणे

i) कलम २५ : नुसार हिंदू या शब्दात शीख, जैन व बौद्ध धर्म अनुसरणाऱ्या व्यक्तींचा अंतर्भाव केलेला आहे. तसेच स्वतःजवळ ‘कृपाण’ बाळगणे ही बाब शीख धर्मातर्गत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. कलम २५ (१) नुसार, सार्वजनिक सुव्यवस्था, नितीमत्ता व स्वास्थ्य यांच्या अधिनतेने सद्सद् विवेकबुद्धीच्या स्वातंत्र्याला आणि धर्म मुक्तपणे प्रकट करण्याच्या व आचरण करण्याचा सर्व व्यक्तींना समान अधिकार आहे.

ii) कलम २६ : नुसार, धार्मिक कार्यासाठी संस्था स्थापन करण्याचा व त्या चालवण्याचा तसेच, धार्मिक व्यवहाराची व्यवस्था पाहण्याचा व त्यासंदर्भात स्थावर व जंगम मालमत्ता मिळवण्याचा, सांभाळण्याचा व कायदानुसार या संपत्तीचे प्रशासन चालवण्याचा अधिकार सर्व धर्मातील व्यक्तींना समान आहे.

iii) कलम २७ : नुसार, कोणालाही आपला धर्म वाढवण्याकरीता किंवा पाळण्याकरीता मिळवलेल्या संपत्तीवर कर देण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

iv) कलम २८ : नुसार, राज्याच्या निधीतून चालणाऱ्या शिक्षणसंस्थेत धार्मिक शिक्षण देता येणार नाही. तथापि, धार्मिक शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेल्या शिक्षणसंस्थेत धार्मिक शिक्षण देता येईल. तसेच राज्याकडून अर्थसहाय्य घेणाऱ्या संस्थेत धार्मिक शिक्षण दिले जात असेल तर ते शिक्षण घेण्याची, तेथील धार्मिक कार्यात सहभागी होण्याची सक्ती करता येणार नाही.

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९ व ३०)

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २९ व ३० च्या तरतुदीतून सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क स्पष्ट केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे

i) कलम २९ : नुसार, भारतात कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरीकांच्या गटास त्यांची स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा हक्क आहे. तसेच, राज्याद्वारे किंवा राज्याच्या अनुदानावर चाललेल्या शिक्षणसंस्थेत धर्म, वंश, जात, भाषेच्या आधारे प्रवेश नाकारता येणार नाही.

ii) कलम ३० : नुसार भाषिक, धार्मिक अल्पसंख्यांकांना त्यांच्या पसंतीप्रमाणे शिक्षणसंस्था स्थापण्याचा व चालवण्याचा हक्क आहे. राज्य त्यांना अनुदान नाकारणार नाही.

६) घटनात्मक उपाय योजण्याचा अधिकार (कलम ३२)

उपरोक्त मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास, या हक्कांवर आक्रमण झाल्यास दाद मागण्याचा, घटनात्मक उपाय योजण्याचा हक्कही घटनेने दिला आहे. कलम ३२ नुसार या संदर्भात उच्च व सर्वोच्च न्यायालयांना पुढील पाच आदेश काढण्याचा अधिकार आहे.

i) बंदी प्रत्यक्षीकरण किंवा देहोपस्थिती : एखाद्या व्यक्तीस बेकायदेशीरपणे अटक किंवा बंदिवान केले असल्यास त्या व्यक्तीला किंवा तिच्या संबंधितांना त्याविरुद्ध न्यायालयाकडे बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा अर्ज करून दाद मागता येते.

ii) परमादेश किंवा महादेश : दिलेल्या आदेशाप्रमाणे कृती करण्याचा आदेश उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालय एखाद्या व्यक्तीला, शासकीय अधिकारी, कनिष्ठ न्यायालय इ. ना. देऊ शकते.

iii) प्रतिषेध : कनिष्ठ न्यायालयाने आपल्या अधिकारक्षेत्राच्या बाहेरील खटला चालवू नये असा आदेश उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालय देऊ शकते.

iv) अधिकारपृच्छा : एखादा अधिकार नसताना तो अधिकार घेणाऱ्या व्यक्तीस संबंधित अधिकार सोडायला लावण्याचा आदेश म्हणजे अधिकार पृच्छा आदेश होय.

v) उत्प्रेषण किंवा प्राकर्षण : न्यायदानाचा अधिकार असलेल्या निमसरकारी संस्था, कनिष्ठ न्यायालय यांच्याकडे असणाऱ्या न्यायप्रविष्ट प्रकरणाबाबतीत वरीष्ठ न्यायालयाने निर्णय देणे योग्य आहे असे वरीष्ठ न्यायालयाचे मत बनल्यास ते संबंधित प्रकरणाची कागदपत्रे व पुरावे स्वतःकडे मागवण्याचा आदेश संबंधितांना देऊ शकते.

ब) राज्यघटनेतील राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे आणि मानवी हक्क

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागाअंतर्गत कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे स्पष्ट करण्यात आली आहेत. जरी या तत्वांची न्यायालयाद्वारे अंमलबजावणी करता येत नसली तरी कायदे करताना ही तत्वे लागू करण्याचे कर्तव्य राज्याचे असेल असे घटनेने स्पष्ट केले आहे. म्हणूनच या तत्वांना प्रमाण मानून केंद्र व राज्य सरकारांनी नागरीकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारे विविध कायदे केले आहेत. म्हणूनच भारतीय राज्य घटनेतील 'राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे' ही मानवी हक्कांच्या प्राप्तीसाठी, संरक्षणासाठी खुपच सहाय्यक ठरतात. राज्याच्या धोरणांची मानवी हक्कांच्या संदर्भाने काही विशेष तत्वे पुढीलप्रमाणे-

i) कलम ३८ : नुसार, राज्य विविध लोकसमूहात उत्पन्नाच्या बाबतीतील विषमता किमान पातळीवर आणण्याचे प्रयत्न करील. दर्जा, सुविधा व संधीतील विषमता नष्ट करण्याचे प्रयत्न करील.

ii) **कलम ३९** : नुसार, स्त्री-पुरुषांना उपजीविकेची पुरेशी साधने मिळवण्याचा हक्क आहे, तसेच जीच्यामुळे समाजाचे अहित होईल अशी अर्थव्यवस्था अंमलात नसावी, स्त्री व पुरुष यांना समान कामास समान वेतन मिळावे, नागरीकांना त्यांचे वय किंवा शक्ती यांना न पेलवणारा व्यवसाय करण्यास भाग पाडले जाणार नाही. युवक व बालक यांचे शोषणापासून व नैतिक आणि भौतिक गरजांच्या बाबतीत होणाऱ्या उपेक्षेपासून संरक्षण व्हावे.

iii) **कलम ४१** : नुसार, राज्य आपली आर्थिक स्थिती व विकासानुसार शिक्षणासाठी तसेच बेकारी, वार्धक्य, दिव्यांगत्व इ. मुळे प्राप्त झालेल्या कमकुवत आर्थिक स्थितीतील व्यक्तींना सार्वजनिक मदत मिळवून देण्यासाठी योजना राबवतील.

iv) **कलम ४३** : नुसार, शेती, उद्योगधंदा आणि इतर सर्व क्षेत्रातील कामगारांना योग्य काम, योग्य वेतन आणि कामाच्या ठिकाणची चांगली परिस्थिती, सेवा-सुविधा राज्य कायदे करून किंवा आर्थिक संघटन अथवा अन्य रितीने उपलब्ध करून देईल. राज्य गामीण भागात ग्रामोद्योग वाढवण्याचा प्रयत्न करील.

v) **कलम ४४** : नुसार, नागरीकांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र समान नागरी कायदा लागू करण्याचा राज्य प्रयत्न करेल.

vi) **कलम ४५** : वय वर्ष १४ पर्यंत सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळेल अशी योजना राज्यघटना लागू झाल्यापासून दहा वर्षांच्या आत राज्य करेल.

vii) **कलम ४६** : राज्य, दुर्बल वर्गाचे विशेषतः अनुसूचित जाती-जमातींच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांची काळजी घेईल व सामाजिक अन्याय तसेच सर्व प्रकारच्या शोषणापासून त्यांचे रक्षण करील.

viii) **कलम ४७** : सार्वजनिक आरोग्य हे प्राथमिक कर्तव्यातील कर्तव्य आहे असे राज्य मानील आणि औषधाच्या उपयोगाव्यतिरीक्त मादक पेये, अंमली पदार्थ जे आरोग्याला हानीकारक आहेत त्यांच्या सेवनावर बंदी घालेल.

ix) **कलम ५१** : नुसार, राज्य पुढील बाबीसाठी प्रयत्न करेल. अ) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करणे, ब) राष्ट्रा-राष्ट्रात न्याय व सन्मानाचे संबंध स्थापणे, क) आंतरराष्ट्रीय कायदा व तहातील बाबी (अटी) संदर्भात आदर वाढवणे, ड) आंतरराष्ट्रीय कलह लवादामार्फत सोडविण्यास उत्तेजन देणे

क) भारतीय राज्यघटनेतील नागरीकांची मूलभूत कर्तव्ये आणि मानवी हक्क

नागरीकांची एक 'नागरीक' म्हणून कोणती कर्तव्ये आहेत किंवा असली पाहिजेत हे स्पष्ट करण्यासाठी 'स्वर्णसिंग समिती'च्या शिफारसीनुसार ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे राज्यघटनेत नव्याने 'भाग ४-अ' व 'कलम ५१-अ' समाविष्ट केले. यामध्ये प्रथम १० आणि सन २००० सालापासून ८६ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे ०१ अशी एकूण सध्या ११ कर्तव्ये स्पष्ट केली आहेत. ही कर्तव्ये मानवी हक्कांच्या प्राप्तीसाठी व संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात. अशी ही कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे-

- १) राज्यघटनेचे पालन व तिचे आदर्श, संस्था, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
- २) स्वातंत्र्यलढ्यात प्रेरक ठरलेल्या उदात्त आदर्शांप्रती आस्था बाळगणे व त्यांचे अनुसरण करणे.
- ३) भारताचे सार्वभौमत्व, ऐक्य व एकात्मता यांना पाठिंबा देऊन त्यांचे रक्षण करणे.
- ४) देशाचे रक्षण करणे व आवाहन केल्यानंतर राष्ट्रीय सेवा करणे
- ५) धार्मिक, भाषिक, प्रांतिक किंवा विभागीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन सर्व भारतीयात ऐक्य व बंधुत्वाची भावना वाढलणे. तसेच, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेच्या विरुद्ध अशा प्रथांचा त्याग करणे.
- ६) आपल्या संमिश्र संस्कृतीचा समृद्ध वारसा जपणे व त्याचा आदर करणे.
- ७) वने, सरोवरे, नद्या व वन्यजीव आदिसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे आणि प्राणीमात्राबद्दल अनुकंपा बाळगणे.
- ८) वैज्ञानिक दृष्टीकोण, मानवतावाद, चौकसवृत्ती आणि सुधारणावादी दृष्टी यांचा विकास करणे.
- ९) सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि हिंसेचा निगृहपूर्वक त्याग करणे.
- १०) व्यक्तीगत व सामूहिक कार्यांच्या क्षेत्रात उत्कृष्टता साध्य करणे व राष्ट्र सतत वरच्या पातळीवर प्रगत होत राहिल असा प्रयत्न करणे.
- ११) (८६ वी घटनादुरुस्तीद्वारे सन २००० पासून) 'पित्याने अपत्यास, पालकाने पाल्यास वयवर्ष ०६ ते १४ पर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.'

उपरोक्त पद्धतीने भारतीय राज्यघटना व त्यातील मानवी हक्क स्पष्ट करता येतात. मानवी हक्कात अंतर्भूत होणाऱ्या हक्कांमध्ये प्रामुख्याने जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्यप्राप्ती, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून व भितीपासून मुक्ती, धार्मिक स्वातंत्र्य यांचा समावेश होतो. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत आणि भारतीय राज्यघटनेच्या उपरोक्त अध्यनातून हे स्पष्ट होते की, या सर्व मानवी हक्कांचे यथार्थ दर्शन आपल्या राज्यघटनेत होते.

३.३.२ भारतातील 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग' (संरचना आणि भूमिका) (National Human Right's Commision in India – Structure and Role)

भारतात भारतीय राज्यघटनाकारांनी मानवी हक्कांच्या प्राप्तीसाठी तरतुदी केल्या. प्रत्येक भारतीय नागरिकाला हे मानवी हक्क प्राप्त झालेच पाहिजेत यासाठी त्यांच्या अंमलबजावणीसाठीच्या वैधानिक यंत्रणाही कार्यान्वीत करण्यात आल्या. यामध्ये 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचा' प्रामुख्याने समावेश होतो. प्रस्तुत ठिकाणी आपण या 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगा'च्या स्थापनेमागील पार्श्वभूमी, आयोगाची रचना आणि आयोगाची भूमिका किंवा कार्ये पहाणार आहोत.

अ) **पार्श्वभूमी :** व्हिएन्ना या ठिकाणी मानवी हक्कासंबंधीची आंतरराष्ट्रीय परिषद १९९३ ला संपन्न झाली. सदर परिषदेतील सहभागी राष्ट्रांनी मानवी हक्कासंदर्भात अधिक दक्ष राहण्याचा निर्णय घेतला. या आनुषंगाने भारताने, 'मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३' हा कायदा संमत केला. या कायद्यातील तरतुदीनुसार १२ ऑक्टोबर १९९३ ला भारतात 'राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग'ची स्थापना करण्यात आली. हा आयोग एक वैधानिक संस्था आहे. या आयोगाचे 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' हे बोधवाक्य आहे. आयोगाचे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे. आयोगाचे पहिले अध्यक्ष न्यायमूर्ती रंगनाथ मिश्रा हे होते. तर वर्तमान अध्यक्ष न्यायमूर्ती अरुणकुमार मिश्रा असून वर्तमान महासचिव श्री. आर. के. भार्गव हे आहेत. अशा या राष्ट्रीय मानवी आयोगाची रचना व भूमिका आपण पहाणार आहोत.

ब) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची रचना

१) **अध्यक्ष व सदस्य :** राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगात एक अध्यक्ष व नियुक्त, पदसिद्ध असे एकूण ८ सदस्य असतात.

- i) अध्यक्ष हे सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीशपद भूषविलेली व्यक्ती असतात.
- ii) सदस्यामध्ये एक सदस्य सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधिशपद भूषविलेली व्यक्ती असतात.
- iii) एक सदस्य उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधिशपद भूषविलेली व्यक्ती असतात.
- iv) दोन सदस्य हे मानवी हक्कांशी संबंधित ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती असतात.
- v) 'अनुसूचित जमातीसाठीचा राष्ट्रीय आयोग', 'अनुसूचित जातीसाठीचा राष्ट्रीय आयोग', 'राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग' आणि 'राष्ट्रीय महिला आयोग' या चार राष्ट्रीय आयोगांचे अध्यक्ष हे या 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगा'चे पदसिद्ध सदस्य असतात.
- vi) याशिवाय एक व्यक्ती आयोगाचा 'सचिव' म्हणून नियुक्त असते.

२) **अध्यक्ष व सदस्यांची नेमणूक :** या आयोगाच्या अध्यक्ष व सदस्यांच्या नावांची शिफारस राष्ट्रपतींना करण्यासाठी एक समिती असते. या समितीचे अध्यक्ष पंतप्रधान असतात. तर लोकसभा अध्यक्ष, केंद्रीय गृहमंत्री, लोकसभा विरोधी पक्षनेता, राज्यसभा विरोधी पक्षनेता, राज्यसभेचे उपसभापती हे पाच या समितीचे सदस्य असतात.

उपरोक्त समितीच्या शिफारसीनंतर अध्यक्ष व सदस्यांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात.

३) **अध्यक्ष व सदस्यांचा कार्यकाल :** राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य यांचा अध्यक्ष, सदस्य म्हणून कार्यकाल मर्यादा ही नेमणुकीपासून पाच वर्षे किंवा त्यांच्या वयाची ७० वर्षे होण्याचा दिनांक यापैकी जे प्रथम येईल तिथपर्यंत अध्यक्ष व सदस्यांचा कार्यकाल असतो.

४) पदच्युतीची कारणे :

- i) अध्यक्ष किंवा सदस्य यापैकी कोणावर गैरवर्तनाचा, अकार्यक्षमतेचा आरोप झाल्यास व तो सर्वोच्च न्यायालयाकडून चौकशीत सिद्ध झाल्यास संबंधितांना राष्ट्रपती पदच्युत करतात.
- ii) अध्यक्ष किंवा सदस्य यापैकी कोणाचा नादार, वेडेपणा सिद्ध झाल्यास संबंधितांना राष्ट्रपती पदच्युत करू शकतात.
- iii) अध्यक्ष किंवा सदस्य या पदावर कार्यरत असताना इतरत्र पगारी नोकरी करत असल्याचे सिद्ध झाल्यास संबंधितांना राष्ट्रपती पदच्युत करू शकतात.
- iv) जर नैतिक अधःपतनाच्या गुन्ह्यात दोषी ठरविले गेले किंवा तुरुंगवासाची शिक्षा झाली तर संबंधितांना राष्ट्रपती पदच्युत करू शकतात.

क) राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाची भूमिका/कार्ये

१) आयोगाकडे दाखल झालेल्या तक्रारीची दखल घेऊन तपासाचे आदेश देणे. यामध्ये, मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास ते करणाऱ्यांची किंवा त्यांना सहाय्य करणाऱ्यांची दखल घेणे तसेच, मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास प्रतिबंध करण्याच्या आपल्या कर्तव्याकडे शासकीय कर्मचाऱ्यांने दुर्लक्ष केले आहे अशा दुर्लक्षाची दखल घेणे.

उपरोक्त संदर्भात तक्रार पीडित व्यक्ती स्वतः किंवा तिच्या वतीने इतर कोणीही करू शकते.

२) न्यायालयात मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचे एखादे प्रकरण प्रलंबित असेल तर संबंधित न्यायालयाच्या संमतीने सदर प्रकरणात हस्तक्षेप करणे.

३) राज्य सरकारला पुर्वसूचना देऊन सरकारच्या अखत्यारीत असलेल्या कारागृहाला अथवा ज्या ठिकाणी व्यक्तींना स्थानबद्ध केले आहे किंवा उपचार, संरक्षण अथवा सुधारण्यासाठी दाखल केले आहे तेथील परिस्थिती व संबंधित व्यक्तींच्या स्थितीची पहाणी करून आवश्यकता असल्यास तेथे कराव्या लागणाऱ्या सुधारणा, उपाययोजनाबाबत संबंधित यंत्रणांना, सरकारला सूचना देणे.

४) मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी राज्यघटनेतील किंवा प्रचलित कायद्यातील तरतुदींचे समीक्षण करणे व त्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी व त्या जास्तीत जास्त परिणामकारक ठराव्यात यासाठी सूचना करणे.

५) मानवी हक्कांच्या पालनाला प्रतिबंध करणाऱ्या दहशतवादी कृत्याला कारणीभूत असलेल्या घटकांचे व घटनांचे समीक्षण करून आवश्यक त्या उपाययोजना सुचविणे.

६) मानवी हक्कासंबंधीचे करार व त्यावरील आंतरराष्ट्रीय विचारप्रवाहांचा अभ्यास करून त्यांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

७) मानवी हक्कासंबंधीची संशोधने हाती घेणे व त्याला प्रोत्साहन देणे.

८) समाजाच्या विविध घटकात मानवी हक्क साक्षरतेचा प्रसार करणे त्यासाठी प्रसारमाध्यमे, परिसंवाद आणि अन्य माध्यमांचा वापर करणे.

९) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात कार्यरत बिगरशासकीय संघटना (एन.जी.ओ.) च्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन देणे.

१०) मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी असलेली व आवश्यक अशी अन्य कामे करणे.

ड) आयोगाचे अधिकार :

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाला आपली कार्ये पार पाडण्यासाठी निश्चितच काही अधिकारांची गरज असते. याचा विचार करून सदर आयोगास पुढील अधिकार प्राप्त आहेत.

- १) कोणत्याही व्यक्तीस साक्षीदार म्हणून पाचारण करणे.
- २) साक्षीसाठी पाचारण केलेल्या व्यक्तीस शपथपूर्वक साक्ष देण्यास सांगणे.
- ३) आयोगासमोरील कोणत्याही प्रकरणासंबंधीची कागदपत्रे आयोगासमोर हजर करण्यास सांगणे.
- ४) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून सार्वजनिक स्वरूपाची कागदपत्रे मागवणे.
- ५) या आयोगास 'दिवाणी न्यायालय' म्हणून मान्यता असल्याने या आयोगास न्यायालयाचे अधिकार प्राप्त होतात.

इ) अहवाल :

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग आपला 'वार्षिक अहवाल' तसेच आयोगाला आवश्यक वाटणारा आपला 'विशेष अहवाल' केंद्र सरकार व संबंधित राज्य सरकारला सादर करतो. हे अहवाल केंद्र सरकार संसदेपुढे व राज्य सरकार 'राज्यकायदेमंडळा'पुढे ठेवते.

उपरोक्त पद्धतीने भारतात मानवी हक्कांच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी, अंमलबजावणीसाठी असणाऱ्या यंत्रणापैकी एक 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग' असून वरीलप्रमाणे त्याची रचना व कार्ये आहेत की ज्यायोगे हा आयोग मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात कार्य करतो.

३.३.३ भारतातील 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती' आणि 'अनुसूचित जमाती आयोग' (कार्ये) (National Scheduled Caste's and Scheduled Tribe's Commission in India)

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३३८ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली की 'अनुसूचित जाती' व 'अनुसूचित जमाती'च्या विकासासाठी एक आयोग स्थापन करण्यात यावा. अनुसूचित जाती व जमातींचे होणारे शोषण व पिळवणूक रोखण्यासाठी तसेच त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दर्जा सुधारणे आणि त्यांना दिलेल्या घटनात्मक संरक्षण तरतुदींची योग्य व परिणामकारक अंमलबजावणी व्हावी या उद्देशाने या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. सुरवातीला हा आयोग 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व जमाती आयोग' या

नावाने कार्यरत झाला. परंतु सन २००३ मध्ये ८९ व्या घटनादुरुस्तीनुसार 'अनुसूचित जाती'करीता स्वतंत्र व 'अनुसूचित जमाती' करीता स्वतंत्र असे दोन आयोग स्थापन करण्याची तरतुद करण्यात आली.

'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग' व 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' असे दोन स्वतंत्र आयोग असले तरी त्यांची रचना व कार्ये एकसारखीच किंवा समान आहेत. ती पुढीलप्रमाणे जाणून घेता येतील.

अ) रचना :

भारतातील 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग' व 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' या आयोगांची रचना-

१) अध्यक्ष व सदस्य : या आयोगामध्ये एक अध्यक्ष, एक उपाध्यक्ष आणि तीन सदस्य असतात. यांची नियुक्ती राष्ट्रपती संसदेच्या कायदानुसार करतात.

ब) 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग' व 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' यांची कार्ये

१) अनुसूचित जाती व जमातींना राज्यघटनेने, कायद्याने व सरकारी आदेशाने दिलेल्या संरक्षण तरतुदींचे अन्वेषण, नियमन व मूल्यमापन करणे.

२) अनुसूचित जाती व जमातींना त्यांच्या हक्कापासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित केल्यासंबंधीच्या तक्रारींची चौकशी करणे.

३) अनुसूचित जाती व जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे व सल्ला देणे आणि केंद्र व घटकराज्यांच्या अखत्यारीतील विकासाचे मूल्यमापन करणे.

४) अनुसूचित जाती व जमातींच्या संरक्षण तरतुदीविषयीच्या कार्याचा अहवाल दरवर्षी तसेच आयोगाला योग्य वाटेल अशावेळी राष्ट्रपतींना सादर करणे.

५) आयोगाने अहवालात नमूद केलेल्या संरक्षक तरतुदींचा, उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठीच्या उपाययोजनासंबंधी शिफारसी करणे.

६) अनुसूचित जामी व जमाती यांचे संरक्षण, कल्याण, सामाजिक व आर्थिक विकास याकरीता आवश्यक उपाययोजना बाबत व त्यांची अंमलबजावणी संघ व घटक राज्यांनी करावी याबाबत शिफारस करणे.

७) अनुसूचित जाती व जमाती यांचे संरक्षण, कल्याण, विकास आणि अभिवृद्धी यासंबंधात संसदेने केलेल्या कायद्यातील तरतुदींच्या आधिन राहून राष्ट्रपतींनी नियमांद्वारे निश्चित केलेली इतर कर्तव्ये, कार्ये पार पाडणे.

उपरोक्तप्रमाणे भारतात अनुसूचित जाती व जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग' व 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' कार्यरत आहेत.

भारतातील प्रत्येक नागरीकाला मानवी हक्क उपभोगता यावेत यासाठी घटनाकारांनी त्यासंबंधीच्या विविध तरतुदी भारतीय राज्यघटनेत सविस्तरपणे केलेल्या आहेत. तसेच या मानवी हक्क विषयी तरतुदींच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठीची यंत्रणाही भारताने कार्यरत केली आहे. याचाच एक भाग म्हणून 'राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग' व 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग', 'राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग' भारतात कार्यरत आहेत.

- १) भारताने भारतीय राज्यघटना ला स्विकारली व लागू केली.
 अ) १५ ऑगस्ट १९४७ ब) २६ जानेवारी १९५०
 क) २६ जानेवारी १९४८ ड) १५ ऑगष्ट १९५०
- २) भारतीय राज्यघटनेतील कलम ते कलम मध्ये स्वातंत्र्याच्या हक्कासंबंधी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.
 अ) कलम १४ ते १८ ब) कलम ५ ते ९
 क) कलम २३ ते २८ ड) कलम १९ ते २२
- ३) घटनेच्या कलम नुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली.
 अ) कलम १७ ब) कलम १६ क) कलम १८ ड) कलम १९
- ४) भारतीय राज्यघटनेत १९७९ पासून नागरीकांसाठीचे मूलभूत हक्क समाविष्ट आहेत.
 अ) सात ब) सहा क) पाच ड) अकरा
- ५) भारतीय राज्यघटनेतील १६ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे स्वातंत्र्य हक्कावर काही बंधने घालण्यात आली.
 अ) भाषण व मतप्रदर्शनाचे स्वातंत्र्य ब) भारतात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य
 क) भारतात कोठेही संचार करण्याचे स्वातंत्र्य ड) कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य
- ६) राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाचे प्रथम अध्यक्ष होते.
 अ) न्यायमूर्ती अरुणकुमार मिश्रा ब) जयदिप गोविंद
 क) न्यायमूर्ती रंगनाथ मिश्रा ड) विजय सांपला
- ७) राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाची स्थापना साली करण्यात आली.
 अ) १९९३ ब) १९९३ क) १९९४ ड) १९९५

- ८) राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाचे अध्यक्ष असतात.
 अ) सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधिशपद भूषविलेली व्यक्ती
 ब) उच्च न्यायालयाचे न्यायाधिशपद भूषविलेली व्यक्ती
 क) उपराष्ट्रपती ड) मुख्य सचिव
- ९) व्या घटनादुरुस्तीनुसार, 'अनुसूचित जाती' व 'अनुसूचित जमाती' करीता स्वतंत्र आयोग स्थापन करण्याची तरतुद करण्यात आली.
 अ) ४२ व्या ब) ३६ व्या क) ८९ व्या ड) ५६ व्या
- १०) 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग' आपला वार्षिक अहवाल यांच्याकडे सादर करतात.
 अ) पंतप्रधान ब) लोकसभा अध्यक्ष क) राज्यसभा अध्यक्ष ड) राष्ट्रपती

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) २६ जानेवारी १९५० (ब) २) कलम १९ ते २२ (ड)
 ३) कलम १७ (अ) ४) सहा (ब)
 ५) भाषण व मतप्रदर्शनाचे स्वातंत्र्य (अ) ६) रंगनाथ मिश्रा (क)
 ७) १९९३ (ब)
 ८) सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधिशपद भूषविलेली व्यक्ती (अ)
 ९) ८९ व्या (क) १०) राष्ट्रपती (ड)

३.६ सरावासाठी प्रश्न

- १) भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क स्पष्ट करा.
 २) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची रचना लिहा.
 ३) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोगाची रचना लिहा.
 ४) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे कार्य स्पष्ट करा.
 ५) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोगाची कार्ये स्पष्ट करा.

३.७ संदर्भ

- १) प्रा. पी. के. कुलकर्णी : मानवीहक्क व सामाजिक न्याय
 २) य. च. म. मु. वि. नाशिक : मानवीहक्क आणि भारतीय राज्यघटना
 ३) य. च. म. मु. वि. नाशिक : मानवीहक्क आणि अंमलबजावणी यंत्रणा.

- ४) प्रा. चंद्रकांत खंडागळे : मानवीहक्क
- ५) शिवाजी विद्यापीठ, दूरशिक्षण केंद्र : मानवीहक्क
- ६) विकीपिडीया

घटक - ४
भारतातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन
(Violation of Human Rights in India)

घटक संरचना

४.१ उद्दिष्टे

४.२ प्रस्तावना

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ मानवी तस्करी (Human Trafficking)

४.३.२ प्रतिष्ठेसाठीची हत्या (Honor Killing)

४.३.३ दुर्विहित हत्या वा झुंडबळी (Mob Lynching)

४.४ सारांश

४.५ स्वयं अध्ययना प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.१ उद्दिष्टे (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास -

- मानवी तस्करी अर्थ, कारणे व उपाययोजना स्पष्ट होईल.
- प्रतिष्ठेसाठीची हत्या वा सन्मान हत्याच्या अर्थ, कारणे व उपाययोजनाची माहिती प्राप्त होईल.
- झुंडबळी याचा अर्थ, कारणे व उपाययोजना माहिती प्राप्त होईल.

४.२ प्रस्तावना (Introduction)

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने जन्मापासूनच स्वाभाविकपणे वा नैसर्गिक काही हक्क प्राप्त होतात. त्यास मानवी हक्क म्हणतात. मानवी हक्क हे मानवाच्या व्यक्तीमत्त्वाचा अविभाज्य भाग असतात. मानवी हक्कांमध्ये अंतर्भूत होणारे हक्क म्हणजे जीवन जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादी होत. परंतु हे सर्व मानवी हक्क असले तरी अशी काही कृत्य समाजात घडून येत आहेत की त्यामुळे मानवी हक्काचे उल्लंघन करून समाजात दहशत, हिंसा पसरवली जात आहे.

भारतात मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे वर्तन हे एक गुन्हेगारी कृत्य आहे. यामध्ये घटक चारमध्ये मानवी हक्कांच्या उल्लंघन करणारे कृत्ये यामध्ये मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार प्रतिष्ठेसाठीची हत्या वा सन्मान हत्या आणि दुर्विहित कृत्य वा झुंडबळी या गुन्हेगारी कृत्याची कारणे, विस्तार, स्वरूप आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा अभ्यास केला जाणार आहे.

४.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

मानवी हक्क बी. ए. भाग-३ मध्ये पेपर नं. १० मध्ये घटक चार - भारतातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन' या प्रकरणामध्ये तीन उपविभाग करण्यात आले असून यामध्ये पहिला भाग मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार, दुसरा भाग सन्मान हत्या वा प्रतिष्ठेसाठीची हत्या आणि तिसरा भाग दुर्विहित हत्या वा झुंडबळी यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांचे उल्लंघन या प्रकरणामध्ये तीन उपविभाग करण्यात आले असून यामध्ये पहिला भाग मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार, दुसरा भाग सन्मान हत्या वा प्रतिष्ठेसाठीची हत्या, आणि तिसरा भाग दुर्विहित हत्या वा झुंडबळी यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे कृत्य होऊ नये याची दक्षता वा काळजी घेण्याकरीता संयुक्त राष्ट्रे आणि अन्य काही आंतरराष्ट्रीय संघटनानी तसेच विविध राष्ट्रांनीही मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास प्रतिबंध करण्यासाठी विविध तरतुदी वा उपाययोजना केलेल्या आहेत. त्यामुळे बऱ्यापैकी मानवी हक्कास आळा बसण्यास मदत झालेली दिसून येते. परंतु सर्वच देशात कमी जास्त प्रमाणात लोकांच्या मानवी हक्कांवर आक्रमण होताना आढळते. त्यांचे मुलभूत हक्क डावलले जात आहेत. त्यातून मानवी हक्काचे उल्लंघन होऊन समाजात काही वर्तनप्रकार यामध्ये मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार सन्मान वा प्रतिष्ठेसाठीची हत्या आणि झुंडबळी वा प्रतिष्ठेसाठीची हत्या असे अनैतिक, बेकायदेशीर, गुन्हेगारी, अमानवी वा अमानुष कृत्य घडून समाजात हिंसा पसरवण्याचे कृत्य केले जात आहे.

४.३.१ अ) मानवी तस्करी (Human trafficking)

प्रस्तावना : भारतातील मानवी हक्काचे उल्लंघन करणारे हे एक प्रमुख गुन्हेगारी कृत्य किंवा वर्तनप्रकार आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी तस्करी किंवा दुर्व्यापार हा विषय प्राचीन काळापासूनच कुपरिचित राहिला आहे. विकसित, विकसनशील आणि आखाती देशांमध्ये याचे प्रमाण कमी-अधिक दिसून येते. सामान्यपणे आर्थिकदृष्ट्या गरीब असलेल्या देशांमधून मानवी आयात करून त्या व्यक्तीकडून हवे ते काम करवून घेतले जाते.

प्राचीन काळापासून जगात मानवी व्यक्तींचा व्यापार म्हणजे खरेदी-विक्री केली जात आहे. प्राचीन ग्रीक समाजात गुलामगिरीची प्रथा ही समाजमान्य होती. मानवी गुलामांचा जनावरांप्रमाणेच बाजार भरविला जात होता. आणि त्यामधून मानवी गुलामांची खरेदी-विक्री केली जाई. या मानवी गुलामांवर त्यांना खरेदी करणाऱ्या मालकाचे संपूर्ण नियंत्रण असत. मालक स्वतःच्या मर्जीनुसार गुलामांना हवे तेवढे दिवस स्वतःजवळ ठेवून व नको असेल तेव्हा त्यांना दुसऱ्या मालकास विकून टाकीत. इस्लामी राज्यकर्तेही आपल्या पदरी गुलाम बाळगत, तसेच हे राज्यकर्ते आपल्या गुलामांना इतरांना (सेनापती, इतर राजे) भेट म्हणूनही देत असत. वसाहतवादाच्या काळात युरोपियन राष्ट्रे (इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, डेन्मार्क इ.) आपल्या वसाहतीतील व्यक्तींना गुलाम म्हणून खरेदी करीत व आपल्या देशातील किंवा इतर वसाहतीतील उद्योगधंद्यात, चहाकाँफीच्या व निळीच्या मळ्यात मजूर म्हणून कामास जुंपत. उदा. इंग्लंडने आपली वसाहत असलेल्या भारतातून अनेक लोकांना खरेदी करून दुसऱ्या वसाहतीत मजूर म्हणून पाठविले जात होते. २० व्या शतकापासून मानवी हक्काची जाणीव-जागृती होऊन दुसऱ्या महायुद्धानंतर बहुतेक सर्वच राष्ट्रांनी गुलामगिरीची प्रथा व मानवाची खरेदी-विक्री म्हणजेच मानवाचा व्यापार वा तस्करी करण्यास कायद्याने बंदी घातली आहे. त्यामुळे मानवाचा व्यापार करणे हे कृत्य आज गुन्हेगारी कृत्य ठरले असून मानुसकीला काळीबा लावणाऱ्या या प्रकारचे कृत्य करणाऱ्यास निश्चित दंड देण्याची तरतूद केलेली आहे. त्या कृत्यास बेकायदेशीर कृत्य मानले जाऊ लागले. असे जरी असले तरी, जगात सर्वत्र कमी अधिक प्रमाणात मानवी तस्करी होत असल्याचे दिसून येते. हे कृत्य मानवी हक्कांवर गदा आणत आहे. त्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे.

मानवी तस्करीचा अर्थ :

मानवी दुर्व्यापार या मराठी संज्ञकरीता इंग्रजीत Human Trafficking ही संज्ञा वापरली जाते. मानवाचा व्यापार करण्यास कायद्याने बंदी असल्याने हा व्यापार चोरून केला जातो. त्यामुळे Human Trafficking या संज्ञेसाठी मराठीत मानवाचा चोरटा व्यापार किंवा मानवी तस्करी ही संज्ञा देखील वापरता येईल. केंब्रिज डिक्शनरीनुसार मानवाचा दुर्व्यापार म्हणजे लोकांची खरेदी-विक्री करण्याचा किंवा त्यांना देहविक्रीसारखे काम बळजबरीने करावयास लावून त्यातून पैसे कमावण्याचा गुन्हा होय. तसेच ऑक्सफोर्ड डिक्शनरीनुसार मानवी दुर्व्यापार हा लोकांच्या वाहतुकीचा किंवा नियंत्रणाचा आणि त्यांना लैंगिक व्यापारात

किंवा बळजबरीच्या कामाच्या इतर प्रकारात जबरदस्तीने काम करावयास लावण्याचा गुन्हा आहे. थोडक्यात, मानवाचा दुर्व्यापार हा व्यक्तीची खरेदी-विक्री करण्याचे एक गुन्हेगारी कृत्य आहे.

मानवी तस्करीची व्याख्या :

- १) संयुक्त राष्ट्र संघाच्या व्याख्येनुसार एखाद्या व्यक्तीला बलप्रयोग करून, भीती दाखवून, धोक्याने किंवा हिंसक पद्धतीने, तस्करी किंवा बंधक बनवून ठेवण्यास मानवी तस्करी म्हटले जाते.
- २) विकीपीडिया वेबसाईट : बळजबरीचे श्रम, लैंगिक गुलामगिरी किंवा व्यापाऱ्यांचा वा इतरांचा व्यापारविषयक लैंगिक फायदा यासारख्या हेतूने मानवाचा व्यापार म्हणजे मानवी दुर्व्यापार होय.

(Human trafficking is the trade of Human for the purpose of forced labour, sexual slavery or commercial sexual exploitation for the traffickers or others)

- ३) ब्रिटानिका इन्साइक्लोपीडिया : मानवी दुर्व्यापार हा आधुनिक काळातील गुलामगिरीचा प्रकार असून त्यामध्ये श्रम, लैंगिक शोषण किंवा इतरांचा वित्तीय लाभ करून देणाऱ्या क्रिया यासारख्या हेतूने व्यक्तींची बळजबरीने किंवा फसवणुकीद्वारे केली जाणारी बेकायदेशीर वाहतूक अंतर्भूत आहे.
- ४) नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (भारत) : मानवी दुर्व्यापार हा गुन्द्यांचा समुह असून त्यामध्ये वित्तीय लाभासाठी होणारे पुरुष, स्त्रिया व बालके यांचे शोषण अंतर्भूत असून ते शोषण मुलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन करते.

थोडक्यात मानवी दुर्व्यापारामध्ये पीडित व्यक्तीकडून देहव्यापार, घरगुती काम, गुलामी, त्याच्या मनाविरुद्धचे काम करून घेतले जात होते.

मानवी तस्करीचे स्वरूप :

मानवी दुर्व्यापार (तस्करी) ही संकल्पना अधिक सविस्तर होण्याकरीता त्याचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१) सार्वत्रिकता (University) :

मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार ही सार्वत्रिक वैश्वीक स्वरूपाची घटना आहे. कारण जगातील सर्वच देशांत वा समाजात मानवाचा दुर्व्यापार कमी-अधिक प्रमाणात होताना आढळतो. प्राचीन-अर्वाचीन, पारंपरिक-आधुनिक, विकसित-विकसनशील, ग्रामीण-नागर अशा सर्व प्रकारच्या समाजात हा दुर्व्यापार होत असल्याचे दिसून येते. याठिकाणी साधारणपणे, विकसनशील, अविकसनशील देशांतील व्यक्तींची विकसित देशांत तसेच, ग्रामीण समाजातील व्यक्तींची विकसित देशांत तसेच, ग्रामीण समाजातील व्यक्तींची नागर समाजात नेवून विक्री करण्याचे प्रमाण अधिक आढळते.

२) मानवी तस्करी गुन्हेगारी कृत्ये (Criminal act)

मानवी हक्काच्या विरोधात मानवी दुर्व्यापार हे सर्वच देशांत एक गुन्हेगारी कृत्य मानलेले आहे. मानवी हक्काच्या विरोधातील कृत्य आहे. कायद्याने मानवी दुर्व्यापार (तस्करी) मानवाची खरेदी-विक्री करण्यास तो गुन्हा असून अशा कृत्यास कडक शिक्षेची तरतुद करण्यात आली आहे. भारतामध्ये मानवाचा दुर्व्यापार करणे हा संघटित गुन्हा (Organized Crime) मानला आहे. कारण हा सदरील गुन्हा संघटितपणे व नियोजनबद्ध पद्धतीने केला जातो. मानवाचा दुर्व्यापार करण्यात अनेक लोक गुंतलेले असतात. त्यांची एक साखळी असते. त्यांची एक संघटना वा टोळी असते, त्यांची काही नियमावली व कार्यपद्धती असते, त्यामुळे मानवाचा दुर्व्यापार हा संघटित गुन्हा ठरतो. कारण हा संघटितपणे गुन्हेगारी कृत्ये करतो.

३) विविध व्यक्तींचा सहभाग वा साखळी (Participation of Various Persons) :

मानवी दुर्व्यापार वा तस्करी करण्याकरीता अनेक व्यक्तींचा सहभाग असतो. यामध्ये मानवाच्या खरेदी-विक्रीसाठी व्यक्तींचा पुरवठा करणारे (Suppliers), खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारात मध्यस्थी करणारे दलाल (Agents), तसेच व्यक्तीची खरेदी करणारे (Buyers), पुढे खरेदी केलेल्या व्यक्तीच्या सेवेचा उपभोग घेणारे ग्राहक (Consumers) यासारख्या अनेक प्रमुख घटक मानवी दुर्व्यापारात कार्यरत/सक्रिय असतात. पुरवठादार, दलाल, खरेदीदार व ग्राहक या सर्व घटकांची पद्धतशीर साखळी मानवी दुर्व्यापारात तयार झालेली दिसून येते.

४) बळींची विविधता (Diversity of Victims)

ज्या व्यक्तींची खरेदी-विक्री या मानवी दुर्व्यापार या गुन्हेगारी कृत्यात होते. त्यांना बळी (Victims) असे म्हणतात. के बळी सर्वसाधारणपणे कोणत्याही देशातील, कोणत्याही वंशाचे वा धर्माचे, जातीचे, कोणत्याही वयोगटातील स्त्री, पुरुष व बालके, वृद्ध असू शकतात. परंतु हे बळी श्रीमंत वा विकसित देशापेक्षा गरीब वा अविकसित किंवा विकसनशील देशातील असतात. तसेच या मानवी तस्करीमध्ये वृद्धापेक्षा तरुण व बालके यांचा समावेश असतो, तसेच पुरुषापेक्षा स्त्रिया व लहान बालके अधिक असल्याचे आढळते. त्याचप्रमाणे या मानवी दुर्व्यापारास बळी पडल्यामध्ये निर्वासित, अल्पसंख्यांक, निराधार, दिव्यांग, समलिंगी, तृतीयपंथी, राज्यविहीन (Stateless), घरातून पळालेले इत्यादी लोकांचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते.

५) विविध साधनांचा वापर (Use of Various means)

मानवी दुर्व्यापारास गुंतलेल्या व्यक्ती ह्या बळी वा मानवी तस्करी करण्याकरीता ज्या व्यक्ती मिळविण्याकरीता विविध प्रकारची साधने किंवा मार्ग वापरत असतात. बळींना भीती घालणे, धमकावणे, मारहाण करणे, वा करण्याची भीती घालणे, बळजबरी करणे, गोड-गोड बोलून त्या व्यक्तींना जाळ्यात ओढले, अनेक खोटी आमिषे यामध्ये पैसा, नोकरी, इतर सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देतो असे सांगणे, तसेच लग्नाचे खोटे आश्वासन देऊन फसविणे, अपहरण करणे, आपण त्यांचे खरे हितचिंतक असल्याचे

भासविणे, अडचणींच्यावेळी अधिक व अन्य मदत करून विश्वास संपादणे इत्यादी मार्गांनी बळी मिळविले जातात.

६) विविध हेतू (Various Purposes)

मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार हा विविध उद्दिष्टांचे वा हेतूने केला जातो. यामध्ये -

१) जबरदस्तीने वेश्याव्यवसायात स्त्रियांची विशेषतः तरुणींची भरती करणे. जबरदस्तीने विवाह करणे किंवा र खेल बनविणे, नाईट क्लबमध्ये नाचगाणे करणे. २) उद्योगधंदे, खाणी, शेती, घरकाम, हॉटेल, मनोरंजन केंद्रे, घरकाम इत्यादीमध्ये वेठबिगारी कामगार म्हणून जबरदस्ती ठेवणे, गुलामी करवून घेणे. ३) काही टोळ्यांमार्फत लोकांना पळवून नेवून जबरदस्तीने भीक मागायला लावणे, त्यांना चोरी करण्यास, गुन्हे करण्यास प्रवृत्त केले जाते. ४) श्रीमंत पेशंटना आरोपणासाठी शारीरिक अवयव (किडणी, हृदय, डोळे, पेशी, बिजांड इत्यादी) पुरविणे. ५) उंटाच्या शर्यती, फुटबॉल अशा खेळांमध्ये बालकांचा वापर करणे, सैन्यात वा दहशतवादी समुहात जबरदस्तीने भरती करणे. अशा विविध हेतूने व्यक्तींना पळवून नेऊन वा काही लालच दाखवून व्यक्तींचा दुर्व्यापार केला जातो. व्यक्तींचा दुर्व्यापार करून अधिक-अधिक पैसा मिळविणे हा दलालाचा महत्त्वाचा हेतू असतो.

७) मानवी तस्करी मागील कारणे (Causes)

मानवी दुर्व्यापारास चालना देणारे विविध घटक किंवा कारणे आहेत. यामध्ये सर्वसाधारणपणे गरीबी, दारिद्र्य दूर करण्यासाठी बेकारी कर्जबाजारीपणा, सामाजिक सुरक्षेचा अभाव, जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी, कुटुंबाचे पालनपोषण करणे. नोकरी प्राप्त करण्याकरीता, असाह्यता, नोकरीतील वा समाजातील असुरक्षितता, नैसर्गिक वा मानवनिर्मित आपत्ती (उदा. सांप्रदायिक दंगल, युद्ध इत्यादी) राजकीय अस्थैर्य इत्यादी समस्यांनी ग्रासलेले लोक हे मानवी दुर्व्यापारास बळी पडतात. या सर्व कारणांमुळे मानवी दुर्व्यापारास कारणीभूत ठरतात. याशिवाय समाजकंटक, गुन्हेगारी व्यक्ती व त्यांच्या टोळ्या, अनैतिक व्यापारी वर्ग इत्यादींची अधिक संपत्ती प्राप्तीची हाव हेही अशा दुर्व्यापाराचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया देखील मानवी दुर्व्यापाराच्या वाढीचे एक महत्त्वपूर्ण कारण बनलेली आहे.

८) मानवी तस्करीत अडकलेल्या व्यक्तींवरील दुष्परिणाम (Adverse effects on Victims)

मानवी दुर्व्यापारास बळी पडलेल्या व्यक्तींना शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक दुष्परिणामास सामोरे जावे लागते. या जाळ्यात अडकलेल्या व्यक्तींना विविध क्षेत्रात जबरदस्तीने मजूर म्हणून गुरासारखे, जनावरासारखे जीवन व्यतीत करावे लागते. या व्यक्तींना प्रसंगी शारीरिक मारहाणास सामोरे जावे लागते. त्यांच्या मानसिकतेचा आरोग्याचा विचार केला जात नाही. वेश्याव्यवसायासाठी किंवा लैंगिक शोषणासाठी पळवून नेल्या जाणाऱ्या स्त्रियांना व बालकांना अनेक एड्स, क्षय यासारख्या जीवघेण्या गुप्तरोगास सामोरे जावे लागते. या मानवी तस्करीत बळी पडलेल्या बळींना (व्यक्तींना) आपले कुटुंब, आप्तमित्र, गाव, एवढेच नव्हे तर अनेकदा देश इत्यादीपासून दूर जावे लागते. या व्यक्तींना, प्रेम, माया, जिव्हाळा,

आपलेपणा, सहानुभूती, सहकार्य इत्यादी वंचित व्हावे लागते. मानसिकदृष्ट्या दुबळेपणास तोंड द्यावे लागते. त्यांना दहशत, एकाकीपणा, भीती, चिंता, नैराश्य अशा मानसिक आजारांना तोंड द्यावे लागते. अनेकजण मानसिक आधारापासून वंचित असल्यामुळे हे बळी अनेकवेळा मनोरुण वा वेडे होतात. काहीवेळा ते व्यसनाधिन होतात. बऱ्याचदा कामाच्या ठिकाणी त्यांचे आर्थिक तसेच लैंगिक शोषण होते. अनेकांना वेठबिगारी, बळजबरीची मजुरी, बालमजुरी करावी लागते. तसेच बहुतांशी वेळा मालकवर्ग त्यांना अल्पवेतनात वा विनावेतन राबवून घेतो. जरी पोलिसांच्या साहाय्याने या मानवी दुर्व्यापारातून त्यांची सुटका होते, परंतु अशा सुटका झालेल्या व्यक्तींचे समाजात पुन्हा योग्य समायोजन होत नाही. समाजात त्यांना अलगतता (alienation), वा वेगळेपणा, एकटेपणा जाणवतो. सातत्याने या व्यक्तींकडे साशंकतेने, संशयाने पाहिले जाते. त्यांना भेदभावाची वागणूक दिली जाते. पुन्हा समाजात एकरूप होण्यास अनेक अडथळे येतात. त्यामुळे ही व्यक्ती अंतर्मुखी बनतो. अशा अनेक गंभीर दुष्परिणाम या बळींवर होतात.

मानवी तस्करीचे प्रकार :

संयुक्त राष्ट्रे या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने मानवी दुर्व्यापाराचे तीन प्रकार पाडलेले आहेत. यामध्ये अ) लैंगिक तस्करी, ब) श्रम तस्करी आणि क) शारीरिक अवयव काढणे.

तसेच मानवी दुर्व्यापारामागील हेतू विचारात घेऊन मानवी दुर्व्यापाराचे पुढील सहा प्रकार केलेले आहेत.

१) श्रम तस्करी (Labour trafficking)

या प्रकारामध्ये अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे, खाणकाम, हॉटेल व्यवसाय, शेती, घरकाम, बांधकाम इत्यादी ठिकाणी हक्काचे मजूर मिळावेत म्हणून मानवाची केली जाणारी खरेदी-विक्रीचा समावेश होतो. या प्रकारामध्ये वेठबिगारी, कामगार, गुलामगिरी, बालमजुरी इत्यादीचा समावेश होतो.

२) लैंगिक तस्करी (Sex Trafficking)

लैंगिक गरजांच्या पुर्ततेकरीता स्त्रिया, पुरुष वा बालकांची केली जाणारी खरेदी-विक्री या प्रकारात मोडते. अनेक व्यक्ती विशेषतः श्रीमंत पुरुष हे आपल्या लैंगिक गरजांच्या पुर्ततेसाठी स्त्रियांची विशेषतः तरुणींची खरेदी करतात. तसेच वेश्यागृह चालवणारे मालक व मालकीन देखील स्त्रियांबरोबर पुरुष, बालके, तृतीयपंथीय व्यक्तीची खरेदी करतात. तसेच अनेक हॉटेल्स, मोटेल्स, रिसॉर्ट्स इत्यादींमध्येही पुरुष ग्राहकांना लैंगिक सुखप्राप्तीसाठी स्त्रियांची खरेदी केली जाते.

३) बालक तस्करी (Trafficking of Children)

१८ वर्षाखालील मुलामुलींची होणारी खरेदी-विक्री म्हणजे बालकांचा दुर्व्यापार होय. अनेक उद्देशाने बालकांना पळवून घेऊन त्यांचा दुर्व्यापार केला जातो. यामध्ये लैंगिक संबंध ठेवणे, वेश्याव्यवसाय करावयास लावणे, अश्लील साहित्य व चित्रपटनिर्मिती करणे, घरकाम करणे, जीवावर बेटल अशी जोखिमीची कामे

करण्यास प्रौढ व्यक्ती तयार होत नाहीत, अशावेळी या बालकांना कामास लावले जाते. तसेच दहशतवादी व अतिरेकी कृत्ये करणाऱ्या टोळ्याही लढाऊ कार्यकर्ते मिळावेत म्हणून बालकांना खरेदी करतात.

४) बळजबरीच्या विवाहासाठी तस्करी (Trafficking for forced marriage)

विवाह करण्याच्या उद्देशाने अविवाहित स्त्रियांची विशेषतः तरुण मुलींची होणारी खरेदी-विक्री या प्रकारात मोडते. विवाहयोग्य मुलींना बळजबरीने पळवून नेवून अथवा काही अमिष दाखवून वा काही दलालांकडून खरेदी करून त्यांच्याशी बळजबरीने विवाह केला जातो.

५) मनोरंजनासाठीची तस्करी (Trafficking for recreation)

एक मनोरंजनाचे साधन म्हणून मानवाचा केला जाणारा दुर्व्यापार या प्रकारात मोडते. नाईट क्लबमध्ये किंवा पंचतारांकित हॉटेलमध्ये नृत्य करणे, डान्सबारमध्ये नृत्य करणे. याकरीता तरुण-तरुणींचा दुर्व्यापार केला जातो. बहुतांशी वेळा अशा तरुण-तरुणींना मनोरंजनाच्या नावाने ग्राहकांशी लैंगिक संबंध ठेवण्यास भाग पाडले जाते. तर काही आखाती देशात होणाऱ्या उंट्यांच्या शर्यतीत वापरण्यासाठीही लहान बालकांची खरेदी-विक्री केली जाते. ही शर्यत म्हणजे मनोरंजनाचा एक विकृत प्रकार म्हणता येईल.

६) अवयवांसाठी होणारी तस्करी (Trafficking for Organs)

एका व्यक्तीच्या शरीराचे अवयव काढून घेऊन ते दुसऱ्या व्यक्तीच्या शरीरात बसविणे यास अवयवारोपण (Organ Transplantation) असे म्हणतात. यामध्ये व्यक्तीला फसवून किंवा तिचे अपहरण करून किंवा पैशाचे आमीष दाखवून तिचा हवा असणारा एखादा अवयव काढून घेतात व तो गरजू पेशंटला विकला जातो. अनेकदा अवयव देणाऱ्या व्यक्तीचा जीव जातो. तसेच आर्थिक अडचण असणाऱ्या व्यक्ती या प्रकारच्या जाळ्यात अडकतात. सदरील दुर्व्यापारात अनेकदा वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांचाही सहभाग असतो.

मानवी तस्करीशी संबंधित संयुक्त राष्ट्रांचे तथ्य :

- १) मानवी दुर्व्यापारास वा तस्करीचा शिकार झालेल्या लोकांमध्ये ५१% महिला, २८% मुले आणि २१% पुरुषांचा समावेश आहे.
- २) देहव्यापार व्यवसायात ७२% शोषित महिला आढळतात.
- ३) ओळख पटविण्यात आलेल्या मानवी तस्करांमध्ये ६३% पुरुष आणि ३७% महिलांचा समावेश आहे.
- ४) ४३% पीडित एखाद्या देशाच्या सीमेमध्ये घरगुती स्तरावर मानवी तस्करीचे बळी ठरलेले असतात.
- ५) आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेनुसार जागतिक स्तरावर मानवी तस्करीमुळे ४०.३ मिलीयन लोक पीडित आहेत.
- ६) आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेनुसार जगात जबरदस्तीने करवून घेतलेले श्रम आणि मानवी तस्करीचा ४०.३ मिलीयन लोक पीडित आहेत.

- ७) आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेनुसार जगात जबरदस्तीने करवून घेतलेले श्रम आणि मानवी तस्करीचा उद्योग १५० बिलियन डॉलर इतका आहे.
- ८) भारतातही मानवी तस्करीची संख्या इतर देशांच्या तुलनेत जास्त आहे. एका अंदाजानुसार, भारतात गरीब मुलींना वेश्यावृत्तीत फसविण्यासाठी केवळ ४८ तासांचा अवधी लागतो.

मानवी तस्करीमुळे होणारे मानवी हक्कांचे उल्लंघन :

मानवी दुर्व्यापारास बळी पडलेल्या व्यक्तींच्या मानवी हक्कांचे मोठ्या प्रमाणावर उल्लंघन होते, याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१) मानवी प्रतिष्ठा नष्ट :

प्रत्येक मानवी व्यक्तीस मानव म्हणून प्रतिष्ठेचे (सन्मानाने) जीवन जगण्याचा हक्क आहे. परंतु मानवी दुर्व्यापारात व्यक्तीचा हा हक्काचे हनन केले आहे. कारण मानवास माणूस न मानता एखाद्या निर्जीव वस्तुप्रमाणे खरेदी-विक्री योग्य अशी वस्तू मानली जाते.

२) प्रचंड छळ :

मानवी दुर्व्यापारात व्यक्तीचा (बळीचा) बळजबरीने, फसवणुकीने, खोटी आमिषे दाखवून वा अपहरणाद्वारे तिची खरेदी-विक्री होते. अशा व्यापारास नकार देणाऱ्या वा प्रतिकार करणाऱ्या व्यक्तीस मानहान करणे, जखमी करणे, डांबून ठेवणे, उपासमार करणे, चटके देणे, शिव्या देणे, अपमानास्पदपणे वागविणे, ठार मारण्याची धमकी देणे, भीती घालणे, बलात्कार करणे इत्यादी मार्गांनी छळले जाते. जीविताचा हक्क नष्ट केला जातो.

३) शोषण :

मानवी दुर्व्यापारामुळे व्यक्तीचा शोषणाविरुद्धचा हक्कही नष्ट होतो. कारण मानवी दुर्व्यापारात व्यक्तीला विविध हेतूच्या पूर्ततेकरीता व्यापारांकडून किंवा ग्राहकांकडून जनावरासारखे राबवून घेतले जाते. विविध उद्योगात, शेतात, घरात, व्यक्तीला गुलाम बनवून विनावेतनात वा अल्पवेतनात श्रम करावे लागतात. यामध्ये लैंगिक शोषण होते. जोखमीची कामे करावी लागतात. मानवी दुर्व्यापारामुळे बळीचे शारीरिक, आर्थिक व लैंगिक शोषण होते.

४) वैवाहिक व कौटुंबिक जीवनाचा हक्क नष्ट :

मानवी दुर्व्यापारात बळी पडलेल्या व्यक्तीचा वैवाहिक व कौटुंबिक जीवनाचा हक्क नष्ट केला जातो. वैवाहिक व कौटुंबिक जीवनापासून वंचित झालेल्या बळींना मानसिक भावनिक कोंडमारा होतो. त्यांना माणूस म्हणून नव्हे तर यंत्रवत जीवन जगणे भाग पडते.

५) बालकांच्या हक्कांचे उल्लंघन :

मानवी दुर्व्यापारात बळी पडलेल्या बालकांच्या सर्वच हक्कांचे उल्लंघन होते. त्याचे बालपण हिरावून घेतले जाते. शिक्षण, कौटुंबिक प्रेम, लहानपण या सर्व भावनांपासून त्यांना वंचित राहावे लागते. या मानवी तस्करीत सापडलेल्या बालकाचे लैंगिक शोषणही मोठ्या प्रमाणात होते. त्यांना मारहाण, उपेक्षा अव्हेलना, छळ, शोषण, अवजड श्रम, मायेचा अभाव इत्यादींमुळे अशा बालकांचे जीवन होरपळून जाते.

६) स्वातंत्र्याच्या हक्कांचे उल्लंघन :

मानवी दुर्व्यापाराच्या सर्वच प्रकारात व्यक्तीच्या नागरी हक्कांचे विशेषतः स्वातंत्र्याच्या हक्काचे मोठे उल्लंघन होते. यामधील बळीला आचारविचाराचे, अभिव्यक्तीचे, स्वातंत्र्य नसते.

परदेशात मानवी तस्करी केलेल्या व्यक्तीचा पासपोर्ट व व्हिसा काढून घेतला जातो किंवा अनेकदा विना पासपोर्ट व विना व्हिसाच व्यक्तीला विकले जाते.

अशाप्रकारे, मानवी दुर्व्यापारामुळे विविध मानवी हक्कांचे मोठ्या प्रमाणावर उल्लंघन होते.

मानवी तस्करीला आळा घालण्यासाठी भारतात केलेली उपाययोजना :

मानवी दुर्व्यापार हे केवळ बेकायदेशीरच कृत्य नसून ते अनैतिक, अमानुष व मानवतेस कलंक लावणारे, मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे कृत्य होय. या कृतीस आळा घालण्यासाठी भारतात विविध प्रकारच्या उपाययोजना केल्या आहेत.

१) राज्यघटनेतील तरतुदी :

भारतीय राज्यघटनेत सर्वच नागरीकांना शोषणाविरुद्धचा मुलभूत हक्क दिलेला आहे.

अ) कलम २३ नुसार मानवाचा दुर्व्यापार करणे, वेढबिगार प्रथा व सक्तीने श्रम यावर बंदी घातलेली आहे.

ब) कलम २४ नुसार - १४ वर्षाखालील मुलांना कारखाने, खाणी व इतर धोकादायक कामावर ठेवण्यास बंदी घातलेली आहे. कलम ३९ (५) नुसार स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व शक्ती आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग केला जाणार नाही व नागरिकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय व शक्ती यांना न पेलवणारा व्यवसाय करण्यास भाग पाडले जाणार नाही, अशी तरतूद केलेली आहे.

क) कलम ३९ (६) नुसार बालकांना निरामय पद्धतीने व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी योग्य त्या संधी व सुविधा द्याव्यात व बालके व युवक यांचे शोषणापासून व नैतिक तसेच भौतिक गरजांच्या बाबतीत होणाऱ्या उपेक्षापासून संरक्षण व्हावे अशी तरतूद केलेली आहे.

राज्यघटनेतील वरील तरतुदी मानवी दुर्व्यापार, वेठबिगारी, सक्तीचे श्रम, बालमजुरी इत्यादीस प्रतिबंध करतात.

२) भारतीय दंडसंहितेतील (IPC) तरतुदी

- अ) कलम ३६३ नुसार १८ वर्षाखालील मुलीचे अपहरण करणे हा दंडनीय गुन्हा मानले आहे.
- ब) कलम ३६६ (अ) नुसार एखाद्या स्त्रीचे तिच्या इच्छेविरुद्ध बळजबरीने विवाह करण्याच्या हेतूने किंवा लैंगिक संबंध ठेवण्याच्या हेतूने अपहरण करणे हा देखील गुन्हा ठरविण्यात आला. तसेच कलम ३६३ (ब) नुसार परदेशातून मुलींची आयात करण्यास बंदी घातलेली आहे.
- क) कलम ३७२ व ३७३ नुसार अज्ञान मुलींना वेश्याव्यवसाय करण्यास लावण्याच्या हेतूने त्यांची खरेदी-विक्री करणे हा देखील दंडनीय गुन्हा मानला आहे. अशा गुन्ह्यास १० वर्षे कारावास व अर्थदंड अशी शिक्षा होऊ शकते.
- ड) कलम ४९८ नुसार एखाद्या स्त्रीला अनैतिक संबंधाच्या उद्देशाने फुस लावून पळवून नेणे हा गुन्हा मानला असून या गुन्ह्यासाठी २ वर्षे कारावास व अर्थदंड अशी शिक्षा होऊ शकते.

अशाप्रकारे विविध दंडसंहितेतील तरतुदीनुसार प्रतिबंध घालण्यात आले.

३) विविध कायदे :

मानवी दुर्व्यापारास आळा घालण्यासाठी विविध कायदे संमत करण्यात आले आहेत. यामध्ये -

- अ) स्त्रिया व मुलींच्या अनैतिक व्यापार बंदीचा कायदा १९५६.
- ब) वेठबिगार निर्मुलन अधिनियम
- क) स्त्रियांचे बीभत्स प्रदर्शन (प्रतिबंध) अधिनियम १९८६
- ड) मानवी अवयव व पेशींचे आरोग्य अधिनियम १९९४
- ई) लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करणे हा अधिनियम (POCSO)
- फ) बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) दुरुस्ती विधेयक २०१६ अन्वये १४ वर्षाखालील बालकांना धोकादायक व्यवसायात काम करण्यास बंदी घालण्यात आली.

४) इतर तरतुदी

मानवी दुर्व्यापारास बंदी घालण्याकरीता इतरही काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. यामध्ये

- अ) **अँटी ट्रॅफिकिंग सेल** : या सेलमार्फत मानवी दुर्व्यापारासंबंधीच्या विविध निर्णयांचे संप्रेषण करण्यासाठी व मानवी गुन्हे सोडविण्यासाठी राज्यांनी केलेल्या कारवाईचे पालन करण्यासाठी केंद्र सरकारने केंद्रबिंदू म्हणून हा सेल स्थापन केलेला आहे.

- ब) **सल्ला देणे** : मानवी दुर्व्यापाराच्या गुन्ह्याची प्रकरणे सोडविण्याकरीता कायदेशीर यंत्रणेची कार्यक्षमता व उत्तरदायित्व वाढविण्यासाठी सरकारने सर्व घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांना व्यापक सल्ला देण्याची तरतुद केलेली आहे.
- क) **अँटी ह्युमन ट्रॅफिकिंग युनिट** : केंद्रीय गृहमंत्रालयाने मानवी दुर्व्यापार थांबविण्यासाठी देशातील २७० जिल्ह्यात असे युनिट स्थापन केलेले आहे.
- ड) मानवी दुर्व्यापारास आळा घालण्यासाठी पोलिसांना प्रशिक्षण कार्यशाळांचे आयोजन केले जाते.
- इ) **न्यायीक संभाषण** : मानवी दुर्व्यापारासंबंधी संवेदनशील बनविणे व न्यायीक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे या उद्देशाने न्यायीक संभाषणाचे आयोजन केले जाते.
- फ) **वेब पोर्टल** : फेब्रुवारी २०१४ मध्ये केंद्र शासनाने अँटी ट्रॅफिकिंग वेब पोर्टल सुरू केले आहे.
- ग) **हेल्प लाईन** : तक्रार नोंदविण्यासाठी सरकारने हेल्पलाईन सुरू केली असून तक्रारदार 011-24368638 या दुरध्वनी क्रमांकावर केंव्हाही तक्रार नोंदवू शकतात.
- ह) **पुनर्वसन** : मानवी दुर्व्यापारास बळी पडलेल्या व्यक्तीच्या पुनर्वसनासाठी सरकारने काही संस्था/केंद्रे स्थापन केलेली आहेत.

अशाप्रकारे मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार रोखण्यासाठी जागतिक पातळीवर अनेक उपाययोजना राबविल्या जात आहेत. मानवी तस्करी ही समस्या जागतिक समस्या आहे. त्याचे मुळ कारण गरीबी हे आहे.

४.३.२ ब) प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या (Honour Killing)

प्रस्तावना : प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या म्हणजेच घराण्याच्या प्रतिष्ठेच्या रक्षणासाठी होणारी हत्या होय. के कृत्य देखील मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे एक गुन्हेगारी कृत्य आहे. ही हत्या समुहाच्या प्रतिष्ठेचे/सन्मानाचे रक्षण करण्याच्या हेतूने केली जाते. म्हणून त्या हत्येस प्रतिष्ठेच्या रक्षणासाठी होणारी हत्या (Honour Killing) असे म्हणतात. भारतीय समाजात आंतरजातीय व आंतरधार्मिक विवाह हा आदर्श समजला जातो. एकाच गोत्रामध्ये किंवा कुलामध्ये विवाह करणे हे बंधनकारक आहे. परंतु एखाद्या मुला-मुलीने बहिर्जातीय विवाह वा इतर धर्मातील पुरुष अथवा स्त्रीशी विवाह केल्यास ते कृत्य हे सामाजिक नियमनाच्या, भावनाच्या विरोधातून समजून त्या युवक-युवतींची घृणग्र अशी हत्या केली जाते. शक्यतो अशा घटना या उत्तर भारतातील ग्रामीन भागात सर्वाधिक आढळून येतात. कारण तेथे अजून परंपरागत खाप-पंचायतीचे, जातपंचायतीचे वर्चस्व आढळून येते.

प्राचीन काळापासून अनेक समाजात वा देशात अशी हत्या ही योग्य, कायदेशीर किंवा समाजमान्य मानली जात होती. असे इतिहासात आढळून येते. जसे-रोमन सम्राट ऑगस्टस सिझरने (इ.स. पूर्व ६३ ते इ.स. १४) आपल्या साम्राज्यात व्यभिचारी पत्नीची हत्या करण्याची परवानगी तिच्या पतीस तर अनैतिक लैंगिक वर्तन करणाऱ्या कन्येची हत्या करण्याची परवानगी तिच्या पतीस दिलेली होती.

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्येचा अर्थ

इंग्रजीतील honour killing या संज्ञेसाठी मराठीत “प्रतिष्ठेसाठीची हत्या” हा प्रतिशब्द आपण वापरत आहोत. Honour म्हणजे प्रतिष्ठा किंवा सन्मान होय, तर killing म्हणजे हत्या किंवा खून वा वध होय. यावरून Honour Killing म्हणजे प्रतिष्ठेच्या रक्षणासाठी होणारी हत्या असा अर्थ होतो.

समुहाच्या प्रतिष्ठेस, सन्मानास बाधा आणणारे कृत्य वा वर्तन सदस्यांनी करू नये अशी अपेक्षा प्रत्येक समुहाची, समुदायाची असते. परंतु काही वेळेस समाजातील काही सदस्यांकडून कळतनकळतपणे समुहाची अप्रतिष्ठा अथवा समुदायाच्या नियमनाविरुद्ध गैरवर्तन केले जाते. त्या वर्तनाची प्रतिकार करण्याकरिता समाजातील काही व्यक्ती, समुह चिडून जाऊन त्या समुहातील गैरवर्तन करणाऱ्या सदस्यांची हत्या करतात. त्या कृतीतून समुहाच्या प्रतिष्ठेचे जतन व रक्षण करणे हा उद्देश असतो. उदा. काही वेळा आपल्यापेक्षा कनिष्ठ जातीतील युवकाशी प्रेमविवाह केला असल्यास किंवा पत्नीचा काही अनैतिक संबंध असल्यास अशा व्यक्तीची प्रतिष्ठेकरीता हत्या केली जाते.

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्येची व्याख्या :

१) जागतिक आरोग्य संघटना (World Health Organization)

कुटुंबाची प्रतिष्ठा वाचविण्यासाठी स्त्रियांच्या होणाऱ्या हत्या म्हणजे प्रतिष्ठेसाठीची हत्या होय. (Honour Killing is the murders of women to save the family honour).

२) विकीपिडीया वेबसाईटनुसार :

प्रतिष्ठेसाठीची हत्या किंवा लज्जेसाठीची हत्या ही एखाद्या कुटुंब सदस्याची होणारी हत्या असून हत्या करणाऱ्या व्यक्तीच्या विश्वासानुसार बळीने कुटुंबास लज्जा आणणारे वा कुटुंबाची अप्रतिष्ठा करणारे कृत्य केलेले आहे. किंवा एखाद्या समुदायाच्या वा धर्माच्या तत्वांचे प्रतिष्ठेच्या संस्कृतीसह उल्लंघन केलेले आहे.

३) ऑक्सफर्ड अँडव्हान्स लर्नर्स डिक्शनरी :

प्रतिष्ठेसाठीची हत्या ही एखाद्या नातलगाची, साधारणतः एखाद्या मुलीची किंवा स्त्रीची होणारी हत्या आहे कारण तिने असे काहीतरी केलेले आहे की, ज्यामुळे कुटुंब लज्जित झालेले आहे, असे मानले जाते.

(Honour Killing – the murder of a relative, usually a girl or women, because she has done something that is thought to bring shame on the family.)

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांचे स्वरूप :

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्येस सन्मान रक्षणाकरीता केल्या जाणाऱ्या हत्यांचा समावेश होतो. या हत्येचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे-

१) सार्वत्रिकता (Universality)

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या जगात सर्वत्र घडत असल्याने त्या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या आहेत. अगदी प्राचीन-अर्वाचीन, प्रगत-अप्रगत, नागर-ग्रामीण, आदिम अशा सर्वच समाजात अशा हत्या होताना दिसतात. लंडन मेट्रोपॉलिटन युनिवर्सिटीद्वारा “ऑनर किलिंग” (प्रतिष्ठेसाठीची हत्या वा सन्मान हत्या) याविषयावर आयोजित सेमिनार मध्ये असे तथ्य समोर आले की, खोट्या शान, सन्मान, प्रतिष्ठेच्या नावावर होणाऱ्या हत्या या हिंदूस्थान व्यतिरिक्त आशिया खंडामधील इतर देशामध्येही होतात. यामध्ये इतर मुस्लिम देशाचा देखील समावेश आहे. जगभर झालेल्या अध्ययनानुसार केवळ अशिक्षित, गाववाल्यांच्याकडूनच हे कृत्य घडून येत नाही. तर सुशिक्षित, उच्चशिक्षण घेतलेल्या लोक देखील आपल्या घरान्याच्या मानरक्षा, प्रतिष्ठेकरीता या प्रकारच्या हत्या घडवून आणतात. थोडक्यात प्रतिष्ठेसाठी हत्या या सर्वत्र कमी-अधिक प्रमाणात घडत असतात.

२) विस्तार (Extent)

सन्मान, मानरक्षणाकरीता केलेल्या हत्येची, व्याप्ती, प्रमाण किंवा विस्तार निश्चितपणे स्पष्ट करणे अवघड आहे. कारण अशा हत्येची आकडेवारी पद्धतशीरपणे गोळा केली जात नाही. तसेच अशा हत्यांची नोंद शक्यतो पोलिसांमध्ये करणे टाळले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या एका रिपोर्टच्या अंदाजानुसार दरवर्षी जगामध्ये जवळजवळ पाच हजार लोक हे ऑनर किलिंग या नावाने मारले जाते. तसेच शासकीय आकडेवारीनुसार भारतामध्ये प्रत्येक वर्षी जवळपास एक हजार (युवक-युवतिया) तरुण-तरुणीची सन्मान, मानरक्षणाकरीता, वा प्रतिष्ठेच्या नावाने जीव गमवावा लागतो. बीबीसी च्या “वुईमेन्स अँडव्होकरी ग्रुप्स” या संस्थेच्या अंदाजानुसार जगात दरवर्षी सुमारे २० हजार स्त्रियांची हत्या होते. एकट्या ब्रिटनमध्ये (UK) २०१० सालात अशा हत्येचे २८२३ गुन्हे पोलिसात नोंदवलेले होते.

३) नियोजनबद्ध गुन्हा (Planned Crime)

सन्मान हत्या वा प्रतिष्ठेसाठी हत्या हा एक नियोजनबद्ध गुन्हा असतो. कुटुंबाची बदनामी, बेअब्रु वा अप्रतिष्ठा होईल असे गैरवर्तन करणाऱ्या सदस्यांची हत्या इतर सदस्यांकडून बहुधा नियोजनबद्धपणे केली जाते.

बहुतेक प्रकरणात गैरवर्तन करणाऱ्या सदस्यास वा समाजनियमनाविरुद्ध वर्तन करणाऱ्या सदस्यास समजावून सांगितले जाते, न ऐकल्यास पुढे त्या सदस्यास धमकावणे, मारहाण करणे, कोंडून ठेवणे, उपाशी ठेवणे इत्यादी मार्गाने त्या व्यक्तीचा छळ केला जातो. परंतु तो सदस्य दुर्वर्तन चालूच ठेवले तर मात्र शेवटी कुटुंबातील इतर सदस्य त्याच्या हत्येचा नियोजनबद्ध हत्येचा कट रचतात.

४) विविधता (Diversity)

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांमध्ये अनेक बाबींची विविधता आढळते. उदा. अशा हत्यांमध्ये द्वेष, राग, चीड, अपमान, बेअब्रु, सुड, शिक्षा इत्यादीसंबंधीच्या भावभावना गुंतलेल्या असतात. तसेच अशा हत्या कुटुंबाप्रमाणेच कुल (clan), (आप्तसंबंधी (Kinship), जात (Caste), जमात (tribe), वांशिक वा धार्मिक समुदाय (racial or religious community) इत्यादी समुहाची प्रतिष्ठा वाचविण्याच्या हेतूनेही घडतात. अशा प्रकारे, प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांमध्ये भावभावना, समुहाचा प्रकार, बळीचे लिंग (स्त्री, पुरुष, तृतीयपंथी) व हत्या करणाऱ्या व्यक्ती इत्यादी बाबींची मोठी विविधता आढळते.

५) विविध पद्धती (Various Methods)

ह्या हत्येकरीता विविध पद्धतीचा वापर केला जातो. साधारणपणे डोक्यात दगड घालणे, गळा दाबणे, भोसकणे, जाळणे, विष पाजणे, फाशी देणे, पाण्यात बुडविणे, गोळी घालणे, अपघात घडविणे इत्यादी मार्गांनी हत्या केली जाते. किंवा काही वेळा त्रास देऊन सदरील व्यक्तीस आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त केले जाते.

प्रतिष्ठा वा सन्मान हत्याची कारणे :

प्रतिष्ठेच्या हत्येस परस्पर संबंधित असणारे अनेक घटक वा कारणे जबाबदार आहेत. त्यामध्ये, स्त्री, पुरुष, तृतीयपंथी या सर्वांच्या हत्या होतात. त्याच्या हत्येची काही कारणे समान तर काही कारणे वेगवेगळी असल्याचे आढळते. यामध्ये पुढीलप्रमाणे कारणे सांगता येतात.

अ) समष्टीवादाचा प्रभाव :

बहुसंख्य समाजात व्यक्तीपेक्षा समष्टी किंवा समुह हा श्रेष्ठ मानला जातो. त्यातूनच व्यक्तीवाद, व्यक्तीस्वातंत्र्याला नाकारले जाते. त्यामुळे समुहाच्या हितासाठी व्यक्तीच्या हिताचा बळी देणे योग्य व आवश्यक मानले जाते.

ब) प्रतिष्ठा व लज्जेची संकल्पना :

मानव समाजात प्रतिष्ठा (honour) व लज्जा (Shame) या दोन संकल्पना उदयास आल्या. काही मानवी संबंध, मानवी वर्तन व सामाजिक स्थिती (Social Situation) ह्या गोष्टी आदर्श, योग्य व चांगल्या मानल्या गेल्या व त्या समाजात उपस्थित असणे हे अभिमानाचे, सन्मानाचे वा प्रतिष्ठेचे लक्षण ठरविले व त्या अनुपस्थित असणे किंवा त्यांच्या विरोधी गोष्ट समाजात असणे हे लज्जेचे लांछनाचे (कलंकाचे), अप्रतिष्ठेचे वा बेअब्रुचे लक्षण ठरविणे. व्यक्तीच्या वर्तनाने जर समुहाची प्रतिष्ठा खालावली, समुहास कलंक लागला, त्याची बेअब्रु झाली तर तिला दंड/शिक्षा करण्याचा अधिकार समुहास देण्यात आला. हे एक प्रतिष्ठेच्या हत्येचे कारण ठरते.

क) पितृसत्ताक समाजव्यवस्था वा संस्कृती :

काही थोड्या आदिम जमातींचा अपवाद वगळता जगातील सर्वच समाजात पितृसत्ताक (पुरुषप्रधान) समाजव्यवस्था व संस्कृती प्रस्थापित झाली. या समाजव्यवस्थेत नेहमीच स्त्रियांना दुय्यम, कनिष्ठतेची, हिनतेची, वागणूक दिली जाते. तिचे स्वातंत्र्य नाकारले जाते. त्यामुळे स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादले जातात. स्त्रियांच्या लैंगिक, वैवाहिक, कौटुंबिक जीवनातील निर्बंधांच्या उल्लंघनाविषयी पुरुषप्रधान कुटुंब वा समुह हे अधिक संवेदनशील असतात. त्यामुळे स्त्रियांचे अनैतिक लैंगिक वर्तन वा विवाहपूर्व व विवाहबाह्य संबंध, हे बेअब्रु अप्रतिष्ठेचे मानले जाते. त्यातून त्या स्त्रीला ठार मारले जाते. अशाप्रकारे पितृसत्ताक व्यवस्था ही पतिष्ठेसाठीच्या हत्येची कारणे ठरतात.

ड) कुटुंबाची किंवा समुहाची अप्रतिष्ठा व बेअब्रु करणारे घटक :

१) प्रेमविवाह : कुटुंबाच्या इच्छेविरुद्ध व्यक्तीने प्रेमविवाह करणे यातून वर वधू दोघांचीही हत्या केली जाते.

२) विवाहास नकार : कुटुंबाने निवडलेल्या जोडीदारास विवाह करण्यास नकार देणे, पळून जाणे, असे कृत्य करणाऱ्या तरुणीची प्रामुख्याने व क्वचित प्रकरणात तरुणाचीही हत्या केली जाते.

३) विवाहविषयक नियमांचे उल्लंघन : अंतर्विवाहाच्या किंवा बहिर्विवाहाच्या नियमांचे उल्लंघन करणे.

४) विवाहपूर्व लैंगिक संबंध : विवाहापूर्वी व्यक्तीने विशेषतः तरुणीने एखाद्या पुरुषाशी लैंगिक संबंध ठेवणे, हे अप्रतिष्ठेचे मानून तिची हत्या केली जाते.

५) विवाहबाह्य संबंध : ठेवणाऱ्या पती-पत्नीचे अनैतिक संबंधातूनही हत्या घडून येते.

६) विनयभंग, कौमार्यभंग व बलात्कार : या प्रकारचे कृत्य जर घडून आले तर त्यांची हत्या केली जाते.

७) समलिंगी संबंध : एखादा व्यक्ती याप्रकारे संबंध ठेवीत असल्यास वा विवाह करू इच्छित असल्यास.

८) विवाहविच्छेद : एखाद्या कुटुंबातील विवाहित स्त्री विवाहविच्छेद (घटस्फोट) घेण्याचा हट्ट वा प्रयत्न करित असेल तर तिची हत्या केली जाते.

९) पुरुषी सत्तेस आव्हान : केल्यास त्या स्त्रीची हत्या केली जाते.

१०) भिन्नलिंगी यासारखे वर्तन : काही स्त्रीया वा पुरुष करतात. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाची समाजात अप्रतिष्ठेचे, चेष्टेचा विषय बनतो त्यामुळे हत्या घडून येतात.

११) सामाजिक नियमांचे उल्लंघन : जर समाज सदस्याकडून घडून येत असेल तर त्या व्यक्तीची हत्या केली जाते.

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांमुळे मानवी हक्कांचे होणारे उल्लंघन :

प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांमुळे व्यक्तीच्या अनेक मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. अशा हत्या ह्या मानवी प्रतिष्ठा, मानवी हक्क, मानवतावादी विचार, नैतिकतेच्या विरोधी असल्याने असे वर्तन हे दंडनीय गुन्हा मानला जातो. या हत्यांमुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते.

- १) जीविताच्या हक्कांचे उल्लंघन
- २) स्वातंत्र्याच्या हक्काचे उल्लंघन
- ३) शोषण व छळ न होण्याच्या हक्काचे उल्लंघन

अशाप्रकारे सन्मान हत्या मध्ये बळी पडलेल्या व्यक्तीचा प्रचंड छळ केला जातो. अनेक अघोरी मार्गाने प्रचंड वेदना देऊन त्या व्यक्तीची हत्या केली जाते. हे सर्व कृत्य, वर्तन मानवी हक्कांचे उल्लंघन करित असते.

भारतात होणाऱ्या प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या :

दक्षिण आशियात अशा हत्या लक्षणीय प्रमाणात घडतात. भारतातील अशा हत्यांचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) विस्तार :

फार मोठ्या प्रमाणात या प्रकारच्या हत्या घडतात, तथापि त्यांची पद्धतशीर नोंद होत नसल्याने त्यांच्याविषयी विश्वसनीय आकडे उपलब्ध होत नाहीत. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या २०१५ च्या अहवालात प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्येच्या २५१ घटना घडल्याचे आढळून येते. परंतु प्रत्यक्षात त्याचा आकडा अधिक अल्याचे दिसून येते.

२) प्रमाणभिन्नता :

भारतात प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांचे प्रमाण राज्य, जात, वर्ग व विभाग इत्यादीनुसार भिन्न-भिन्न असल्याचे आढळतात. इतर राज्यांच्या तुलनेत उत्तरप्रदेश, राजस्थान, हरियाणा व पंजाब या राज्यात अशा हत्या अधिक प्रमाणात घडतात. नगरापेक्षा ग्रामीण भागात या हत्या अधिक घडतात. विश्वसनीय आकडेवारी उपलब्ध नसल्यामुळे वरील माहिती ही स्थूल वा अंदाजात्मक मांडली जातात.

३) प्रभावी कारणे :

भारतात पुढील कारणांमुळे प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या होतात.

- १) आंतरजातील विवाह : हिंदू परंपरेने निषिद्ध मानले.

२) **सगोत्र विवाह** : एकत्र गोत्र असणारे स्त्री-पुरुष हे परस्परांचे रक्तसंबंधी (रक्ताच्या नात्याचे) मानून त्यांचा विवाह हिंदू परंपरेने निषिद्ध मानला जातो. उत्तर भारतातील ग्रामीण भागात सगोत्र विवाहामुळे प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या होण्याचे प्रमाण अधिक आढळते.

३) **प्रेमविवाह** : याकारणाने देखील हत्या घडतात.

४) **अनैतिक लैंगिक संबंध** : विवाहबाह्य लैंगिक संबंध हे अनैतिक मानले जातात. असे संबंध जर स्त्री वा पुरुष ठेवीत असेल तर त्या व्यक्तीची हत्या केली जाते.

५) **व्यभिचार** : भारतात व्यभिचार करणाऱ्या व्यक्तीची, विशेषतः स्त्रीची, प्रतिष्ठेसाठी हत्या होताना आढळते. एकनिष्ठता हा आदर्श मानला जातो. त्या आदर्शाचे उल्लंघन करून जेव्हा पत्नी वा पती इतर व्यक्तीशी संबंध प्रस्थापित करीत असेल. तर त्यांची समाजातील व्यक्तींकडून हत्या घडून येते.

६) **पालकांनी ठरविलेल्या विवाहास नकार** : जर तरुणीनी केल्या तिचा बळजबरीने विवाह लावून दिला जातो. त्यास त्या व्यक्तीकडून विरोध केला तर कुटुंबाचा अपमान झाला असे समजून त्या तरुणाची हत्या केली जाते.

४) **विविध समुहाकडून हत्या** :

भारतात केवळ प्रतिष्ठेसाठीची हत्या ही कुटुंब या समुहाकडूनच नव्हे, तर जात, जमात, धार्मिक समुह, पंचायत इत्यादी समुहांकडून वा त्यांच्या आदेशावरून प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या होताना दिसतात. पारंपारिक भारतात जात-पंचायत ह्यछास्तर्ह्येव्हल्ल्ह होत्या व जातीच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या सदस्यांना त्या शिक्षा करीत. अनेकदा ही शिक्षा मृत्युदंडाचीही होती.

तसेच उत्तर भारतात या पंचायती खाप पंचायती या नात्याने तर दक्षिणेकडे तामिळनाडू राज्यात कट्टा पंचायती या नावाने आजही टिकून आहेत. पंचायती आंतरजातीय विवाह, सगोत्र विवाह, प्रेमविवाह करणाऱ्या व करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींची हत्या करण्याचे आदेश देतात. कारण त्यांच्या वर्तनाने केवळ त्यांच्या कुटुंबाचीच नव्हे तर संपूर्ण जातीच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागतो. अनेकदा या पंचायती अर्थदंड करणे, जातीतून बहिष्कृत करणे (वाळीत टाकणे), समुदायाबाहेर हद्दपार करणे अशीही शिक्षा गैरवर्तन त्या व्यक्तीस वा कुटुंबास करताना दिसतात.

५) **अशिक्षित तसेच शिक्षितांचाही सहभाग** :

सन्मान हत्या ह्या केवळ परंपरागत सरंजामशाही मनोवृत्तीचा प्रभाव असणाऱ्या व अशिक्षित अशा कुटुंबातच नव्हे तर स्वतःला आधुनिक नोकरशाहीवादी मानणाऱ्या व सुशिक्षित अशा कुटुंबातही घडताना दिसतात. भारतात प्रेमविवाह व आंतरजातीय विवाह करणारे तरुण-तरुणी हे तुलनेने उच्चशिक्षित व तथाकथित आधुनिक कुटुंबातील असतात. मात्र त्यांचे पालक हे जात, धर्म, प्रतिष्ठा इत्यादींच्या अहंगडांने पछाडलेले असतात. ते खोट्या प्रतिष्ठेच्या आहारी जाऊन आपल्या मुलामुलींची हत्या करतात.

भारतात प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्यांना आळा घालण्यासाठी केलेली उपाययोजना :

विविध उपाययोजना या प्रकारच्या हत्यांना आळा घालण्यासाठी केल्या जातात.

- १) भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक व्यक्तीच्या जीविताचा हक्क मान्य करून या हक्काचा मुलभूत हक्कात समावेश केलेला आहे. घटनेतील कलम २१ नुसार प्रचलित कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या पद्धतीला सोडून व्यक्तीचे जीवित व वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही अशी तरतुद केलेली आहे. ही तरतुद सर्वच प्रकारच्या बेकायदेशीर हत्यांना आळा घालण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
- २) भारतीय दंडसंहितेतील कलम ३०२ नुसार एखाद्याची हत्या (खून) करणे हा सर्वात गंभीर गुन्हा मानला जात असून त्यासाठी मृत्युदंड किंवा आजीवन कारावास किंवा अर्थदंड अशा शिक्षेची तरतुद केलेली आहे. कलम ३०६ नुसार पतीने पत्नीचा छळ करून तिला आत्महत्येस प्रवृत्त करणे हा गुन्हा मानला जातो.
- ३) सामाजिक कायदे - परंपरेने चालत आलेल्या ज्या अनिष्ट प्रथा व्यक्तीच्या हत्येस कारणीभूत ठरतात. त्या प्रथांचे उच्चाटन केलेले आहे. उदा. १९८७ मध्ये “सतीप्रथा निर्मुलन कायदा” अधिक कडक स्वरूपात (१८२९ मध्ये ब्रिटिश शासनाने केलेल्या कायद्यापेक्षा) संपूर्ण देशभर लागू केला आहे. तसेच कलम ३०४-ब नुसार विवाहानुसार ७ वर्षांच्या आत एखाद्या स्त्रीचा जळून वा इतर शारीरिक दुखापतीमुळे वा अनैसर्गिक मृत्यू झाल्यास तो हुंडाबळी मानून त्या जबाबदार व्यक्तींना किमान ७ वर्षे व कमाल आजीवन कारावासाची शिक्षा देण्याची तरतुद केलेली आहे.

या व्यतिरिक्त “बालविवाहाची व बळजबरीचा विवाह” तसेच ‘जात व धर्म अंतर्विवाहाची सक्ती’, ‘सगोत्र विवाहास बंदी’ इत्यादींना कायद्याने बंदी घातलेली आहे आणि आंतरजातीय, आंतरधार्मिक व सगोत्र विवाह हे कायदेशीर ठरविलेले आहेत. आज कायद्याने जातपंचायत, खापपंचायत, कट्टा पंचायत यांचे शिक्षा करण्याचे अधिकार कायद्याने नष्ट केलेले आहेत. तरीदेखील कायद्यातील अंमलबजावणीचा अभावामुळे आजही सन्मान हत्या होताना दिसतात.

४.३.३ क) झुंड बळी वा दुर्विहित हत्या (Mob Lynching)

झुंड बळी म्हणजे Mob Lynching ही संज्ञा Mob म्हणजे जमाव आणि Lynch म्हणजे विनाचौकशी ठार मारणे. या दोन शब्दांपासून बनलेली आहे. या दोन शब्दांच्या अर्थानुसार Mob Lynching म्हणजे विनाचौकशी एखाद्या व्यक्तीची जमावाकडून होणारी हत्या होय. एखाद्या व्यक्तीवर गुन्हा केल्याचा खरा वा खोटा आरोप ठेवून, त्या आरोपाची चौकशी न करताच एखादा जमाव जेव्हा कायदा हातात घेऊन, तिला शिक्षा देण्यासाठी तिची हत्या करतो, तेव्हा अशा हत्येस Mob Lynching म्हटले जाते.

व्याख्या :

- १) **विकीपिडिया वेबसाईट** : झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या ही एखाद्या समुहाने पूर्वनियोजितपणे न्यायालयीन अधिकार क्षेत्राबाहेर केलेली हत्या.
- २) **चंद्रकांत खंडागळे** : कायदेभंग केल्याचा संशय असणाऱ्या व्यक्तींना कडक शिक्षा देण्यासाठी, त्यांची एखाद्या जमावाकडून उघडपणे, अनधिकृतपणे व विनाचौकशी केली जाणारी हत्या म्हणजे दुर्विहित हत्या (झुंडबळी) होय.
- ३) **ब्रिटानिका एन्साइक्लोपीडीया** : झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या ही हिंसेचा एक प्रकार असून त्यामध्ये एखादा जमाव हा न्याय देण्याच्या सबबीखाली, गुन्हेगारी आहे असे गृहीत धरलेल्या व्यक्तीस विनाचौकशी मृत्युदंड देतो, पुष्कळदा छळ व शारीरिक विच्छेदन केल्यानंतर मृत्युदंड दिला जातो.

(Lynching is a form of Violence in which a mob, under the pretext of administering justice without trial, executes presumed offender, often after inflicting torture & corporal mutilation.)

- ४) **चार्ल्सस लिंग** : माँब लिंग ही संज्ञा ज्याच्या नावावरून रूढ झाली आहे, असे मानले जाते. त्या चार्ल्सस लिंग या व्यक्तीच्या मते, झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या ही खाजगी व्यक्तींनी धारण केलेली न्यायालयबाह्य अशी सत्ता आहे.

झुंडबळी वा दुर्विहित हत्येचे स्वरूप :

- १) **सार्वत्रिकता (Universality)** :

झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या जगात सर्वत्र घडतात. तथापि गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त असणाऱ्या देशात विशेषतः ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका, इत्यादी देशात अशा हत्या अधिक घडतात. इतर देशात तसेच भारतातही अशा हत्या मोठ्या प्रमाणात घडतात. त्याचे प्रमाण मात्र कमी-अधिक प्रमाणात होतात.

- २) **गुन्हेगारी कृत्ये (Criminal act)** :

झुंडबळी हे एक गंभीर असे गुन्हेगारी कृत्य आहे. कारण कोणत्याही देशांत जमावास कायदा हातात घेऊन संशयित गुन्हेगारास वा इतर व्यक्तीस कोणत्याही प्रकारची शिक्षा देण्याचा अधिकार नाही. मात्र समाजातील काही व्यक्ती, एखादा समुह वा जमाव एखाद्यास गुन्हेगार मानून त्याला मृत्युदंड देतात आणि आपले हे कृत्य योग्य कसे आहे, न्यायाचे आहे, असे मानतात. ज्या व्यक्तीला जमावाकडून वा समुहाकडून जी मृत्युदंडाची शिक्षा देताना संबंधित व्यक्ती खरोखरच गुन्हेगार आहे की नाही याची शहानिशा, चौकशी केली जात नाही. अशा तऱ्हेने गुन्हेगारी कृत्य जाणीवपूर्वक कसे घडते हा एक मानसशास्त्रीय व मनोविश्लेषणशास्त्रीय संशोधनाचा विषय राहिल.

३) उघडपणे घडणारा गुन्हा (Crime Committed Openly) :

बहुसंख्य गुन्हे हे चोरून, गुप्तपणे किंवा न कळत घडत असतात. मात्र झुंडबळी हा गुन्हा उघडपणे घडून येतो. संशयित गुन्हेगारास अनेक लोकांच्या डोळ्यासमोर भर रस्त्यावर ठार मारले जाते. तसेच आपले हे कृत्य कसे न्याय्याचे आहे, अभिमानास्पद, शौर्याचे आहे अशी भावना, धारणा जमावाची झालेली असते.

४) क्रूर व रानटी कृत्य (Cruel & barbaric act) :

झुंडबळी हे अत्यंत क्रूर व रानटी कृत्य आहे. या कृत्यामध्ये जमाव अत्यंत क्रूरपणे व्यक्तीस मारहान करून ठार मारले जाते. त्यासाठी दगडांनी ठेचणे, लाठ्या-काठ्यांनी बेदम मारणे, लाथा-बुक्क्यांनी बदडणे, धारदार शस्त्रांनी भोसकणे, अवयव तोडणे, अर्धमेळ्या अवस्थेत पेटवून देणे, पाण्यात बुडविणे, उंचावरून ढकलून देणे इत्यादी अमानुष मार्ग अवलंबिले जातात.

५) पूर्वनियोजित तसेच आकस्मित (Premeditated as well as sudden)

झुंडबळी हे कृत्य बहुधा पूर्वनियोजित असतात, हत्या कधी, कशी, कोठे करावयाची याचे पद्धतशीरपणे नियोजन केले जाते. थोडक्यात एखाद्याची हत्याकांड घडविण्याचा कट रचला जातो. यासंबंधीचा संदेश व माहिती हत्यास सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या समुहातील सदस्यांना कळविली जाते. आज, यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. काही वेळा आकस्मित ही हत्या केली जाते. उदा. एखादी व्यक्ती गुन्हा करताना पकडली गेली वा गुन्हा करून पळत सुटले त्यावेळेस जमाव प्रक्षुब्ध होऊन कायदा हातात घेतात व त्या व्यक्तीस मारहान करून त्या व्यक्तीची हत्या करतात.

६) हुकुमशाहीचा विस्तार :

झुंडबळी ह्या हुकुमशाही प्रवृत्तीचा विस्तार मानला जातो. समाज अशी जमात हत्यामुळे दहशत पसरवली जाते. तसेच आपले कृत्य हे न्याय व कायदा प्रस्थापित करणारे आहे असे मानले जाते. त्यामुळे ते योग्य व समर्थनीय असल्याचे स्वतःच ठरवितो. त्यामुळे समाजातील विवेक, विचारशीलता, संवेदनशीलता, मानवी प्रतिष्ठा मानवतावादी इत्यादी नष्ट करतात.

झुंडबळी वा दुर्विहित हत्येची कारणे -

झुंडबळी या कृत्यास विविध कारणे जबाबदार आहेत - ती पुढीलप्रमाणे-

- १) वर्णद्वेषाचे धोरण किंवा वंशभेद
- २) धर्माधता
- ३) संप्रदायवाद
- ४) जातीवाद

५) गलिच्छ राजकारण इत्यादी घटकांच्या प्रभावाने झुंडबळीसारख्या समाजात घडताना दिसतात. अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका, इंग्लंड या देशात वर्णद्वेषातून श्वेतवर्णीयांकडून (गौर लोक) अश्वेतवर्णांच्या व्यक्तीच्या (निग्रोच्या) हत्या या वर्णद्वेषाचा धोरणाचा प्रभावामुळे घडलेल्या दिसतात. धर्मभेदामुळे, वंशभेदामुळे ही झांडबळी सारखे गुन्हे समाजात घडून येतात. गलिच्छ राजकारण, राजकीय वैमनस्य, सत्तासंघर्षामुळेही हे गुन्हे घडताना आढळतात.

झुंडबळी वा दुर्विहित हल्ल्यांमुळे मानवी हक्कांचे होणारे उल्लंघन :

झुंडबळी या घटनेत कायद्याचे उल्लंघन करून कायदा स्वतःच्या हातात घेतला जातो. त्यामुळे मानवी हक्कांचे मोठ्या प्रमाणावर उल्लंघन होते.

- १) जीविताच्या हक्कांचे उल्लंघन
- २) वेदनामुक्त मृत्युच्या हक्काचे उल्लंघन
- ३) निर्दोषत्व सिद्ध करण्याच्या हक्काचे उल्लंघन
- ४) कणेरी शिक्षा न मिळण्याच्या हक्काचे उल्लंघन

भारतातील झुंडबळी दुर्विहित हत्या :

जगातील बहुसंख्य देशांप्रमाणेच भारतातही झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या घडतात. भारतात होणाऱ्या अशा हत्यांचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१) विस्तार :

भारतात जवळपास सर्वच राज्यात दुर्विहित हत्या घडतात. तथापि, उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंड, आसाम, गुजरात, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र या राज्यांचे त्यांचे प्रमाण अधिक असून इतर राज्यांत ते नगण्य स्वरूपाचे आहे. २०१५ पासून केंद्र सरकारच्या 'नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो' ने आकडेवारी प्रसिद्ध केलेल्या नाहीत.

भारतातील झुंडबळी वा दुर्विहित हत्यांची विविध कारणे -

अ) जातीभेद वा जातीयता ह्याद्वारे

भारतात उच्च जातीकडून कनिष्ठ जातीतील विशेषतः दलित वा अस्पृश्य जातीतील व्यक्तींची हत्या होण्याची अनेक उदाहरणे प्राचीन काळापासून घडत आलेली दिसतात. अलिकडेच २००६ मध्ये महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील "खैरलांजी" नावाच्या खेड्यात कुणबी जातीच्या लोकांनी एका दलित कुटुंबातील ४ व्यक्तींची निर्घृण हत्या केली. जातीतील उच्च-निच भेदभावामुळे अनेक हत्या होतात.

२) धर्मांधता :

२०१४ पासून या कारणाने अनेक झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या घडल्याचे दिसून आलेले आहे.

३) बाल अपहरण :

लहान मुलांना पळवून नेहले जाते. या अफवेतून देखील झुंडबळीसारख्या हत्या केल्या जातात.

४) इतर कारणे :

अनेक संशयावरूनही अशा हत्या घडतात.

उपाययोजना :

दुर्विहित हत्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी भारतात अद्याप स्वतंत्र कायदा केलेला नाही. इतर सर्वसामान्य कृत्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी केलेल्या तरतुदींच दुर्विहित हत्यांकरीताही लागू केल्या जातात. यामध्ये-

- अ) भारतीय राज्यघटनेने कलम ११ ते २२ अंतर्गत भारतीय नागरिकांना स्वातंत्र्याचा हक्क दिलेला आहे. त्यामध्ये जीविताचे स्वातंत्र्यही अंतर्भूत आहे. कलम २१ नुसार प्रचलित कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या पद्धतीला सोडून व्यक्तीचे जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही. अशी तरतूद केलेली आहे.
- ब) भारतीय दंडसंहितेतील कलम ३०२ नुसार सदोष मनुष्यवध करणे हा गंभीर गुन्हा मानला असून अशा गुन्ह्यासाठी जाशी किंवा आजन्म कारावास आणि अर्थदंड अशा शिक्षेची तरतूद केलेली आहे.
- क) क्रिमिनल प्रोसिजर कोडच्या कलम ३५७ (अ) नुसार हत्येस बळी पडलेल्या व्यक्तीस वा तिच्यावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तींना नुकसान भरपाई देऊन त्यांचे पूर्वसन करण्याची तरतूद केलेली आहे. त्यासाठी राज्यांनी केंद्राच्या मदतीने एक निधी उभारण्याचीही तरतूद सुचविली आहे.
- ड) सर्वोच्च न्यायालयाने २०१८ मध्येच संसदेत झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या प्रतिबंधक कायदा करावा असे सुचविलेले आहे. तसेच अशा प्रकारच्या हत्या रोखण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी काही मार्गदर्शक तत्त्वे घालून द्यावीत असेही सुचविले आहे. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा देणे, बळींना वा त्यांच्या कुटुंबियांना योग्य ती नुकसानभरपाई देणे, हत्या करणाऱ्यांच्या मनात भीती निर्माण करणे यासारख्या बाबींचा समावेश करण्यात आला.
- इ) सर्वोच्च न्यायालयाच्या एका खंडपीठाने याचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती दिपक मिश्रा व सदस्य न्यायमूर्ती ए. एम. खानविलकर व डी. वाय. चंद्रचूड यांनी झुंडबळी वा दुर्विहित हत्यांच्या संदर्भात पुढील सुचना केलेल्या आहेत.
 - १) दुर्विहित हत्या रोखण्यासाठी पोलिस अधीक्षक ह्यश्रूट्ट दर्जाचा एक अधिकारी व अन्य काही नोडल अधिकारी नेमावेत.
 - २) दुर्विहित हत्येस बळी पडलेल्या व्यक्तींना किंवा त्यांच्या कुटुंबियांना हत्येनंतर तीस दिवसांच्या आत नुकसानभरपाई देण्यात यावी.

- ३) दुर्विहित हत्येच्या प्रकरणांची चौकशी “फास्ट ट्रॅक कोर्टांमार्फत” करून सहा महिन्यांच्या आत निकाल घ्यावा.
- ४) बनावट व्हिडिओ व संदेश पसरविणाऱ्यावरील त्वरीत “एफआयआर” दाखल करावा.
- ५) दुर्विहित हत्येसंबंधीच्या मार्गदर्शक तत्वांचे तालन करण्यात कुचराई/दिरंगाई करणाऱ्यावर कडक कारवाई करण्यात यावी.
- ६) गृहमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीचे गठन करून तिने दुर्विहित हत्यासंबंधीचा अहवाल प्रधानमंत्र्यांना सादर करावा. या प्रकारच्या सुचना देण्यात आल्या. जेणेकरून मानवी हक्कांचे उल्लंघन होऊ नये. तरीदेखील याप्रकारचे कृत्य हे समाजात होत असलेले दिसून येते.

४.४ सारांश

घटक चार यामध्ये “भारतातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन” यामध्ये मानवी दुर्व्यापार वा तस्करी या प्रथम उपविभागात, मानवी दुर्व्यापाराचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप, कारणे हा मानवी तस्करी वा दुर्व्यापार रोखण्याकरीता कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या जाऊ शकतात याचा उल्लेख केला. दुसऱ्या उपविभागात सन्मान हत्या वा प्रतिष्ठेसाठीची हत्या याची व्याख्या, अर्थ, स्वरूप, कारणे, उपाययोजना, विस्तार तसेच तिसऱ्या उपविभागात झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या यांचा अर्थ व्याख्या, कारणे, स्वरूप, उपाययोजनेचे अध्ययन केले गेले आहे. वरील सर्व मानवी हक्कांचे उल्लंघन केले जाते. यामध्ये प्रचंड छळ, शोषण, वैवाहिक वा कौटुंबिक जीवनाचा हक्क नष्ट, जीविताचा हक्क नष्ट, स्वातंत्र्याच्या हक्कावर गधा, वेदनामुक्त मृत्यूच्या हक्काचे उल्लंघन, कठोर शिक्षा न मिळणाऱ्या हक्काचे उल्लंघन केले जाते.

या सर्व हक्कांचे उल्लंघनास आळा घालण्यासाठी उपाययोजना समावेश केला गेला.

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

- १) मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे हे एक प्रमुख कृत्य वा वर्तनप्रकार आहे.
- २) इंग्रजीतील Human trafficking या संज्ञेसाठी मराठीत ही संज्ञा वापरतात.
- ३) शतकापासून मानवी हक्कांची जाणीव-जागृती झाली.
- ४) एखाद्या व्यक्तीला बलप्रयोग करून, भीती दाखवून, धोक्याने किंवा हिंसक पद्धतीने तस्करी किंवा बंधक बनवून ठेवण्यास संयुक्त राष्ट्र संघाने म्हटले गेले.
- ५) मानवी दुर्व्यापार ही स्वरूपाची घटना आहे.

- ६) पुरवठादार, दलाल, खरेदीदार व ग्राहक या घटकांची पद्धतशीर साखळी मध्ये तयार झालेली असते.
- ७) मानवी दुर्व्यापारात गुंतलेल्या व्यक्ती ह्या बळी मिळविण्यासाठी वापरतात.
- ८) बळी पडलेल्या व्यक्तींना शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक दुष्परिणाम भोगावे लागतात.
- ९) कोणत्या कलमानुसार १८ वर्षाखालील मुलीचे अपहरण करणे हा दंडनीय गुन्हा आहे?
- १०) स्त्रिया व मुलींच्या अनैतिक व्यापार बंदीचा कायदा किती साली झाला?
- ११) प्रतिष्ठेसाठीची हत्या म्हणजे काय?
- १२) जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार प्रतिष्ठेसाठीची हत्या म्हणजे काय?
- १३) प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्या हे काय आहे?
- १४) 'पुरुषप्रधान व पितृसत्ताक समाजव्यवस्था व संस्कृती' हे कोणत्या हिंसेचे कारण आहे.
- १५) झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या म्हणजे काय?
- १६) जातीभेद वा जातीयता हे कोणत्या गुन्हेचे कारण आहे.
- १७) कोणत्या कलमांतर्गत भारतीय नागरिकांना स्वातंत्र्याचा हक्क दिलेला आहे?

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) गुन्हेगारी
- २) मानवी दुर्व्यापार
- ३) २० व्या शतकापासून
- ४) मानवी दुर्व्यापार
- ५) सार्वत्रिक
- ६) मानवी दुर्व्यापार
- ७) विविध प्रकारची साधने वा मार्ग
- ८) मानवी दुर्व्यापारास
- ९) कलम ३६३ नुसार

- १०) १९५६ नुसार
- ११) प्रतिष्ठेच्या रक्षणासाठी होणारी हत्या हे देखील मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारे एक गुन्हेगारी कृत्य आहे.
- १२) कुटुंबाची प्रतिष्ठा वाचविण्यासाठी स्त्रियांच्या होणाऱ्या हत्या म्हणजे प्रतिष्ठेसाठीची हत्या होय.
- १३) हा एक नियोजनबद्ध गुन्हा असतो.
- १४) प्रतिष्ठेसाठीच्या हत्येचे कारण आहे.
- १५) दुर्विहित हत्या ही एखाद्या समुहाने पुर्वनियोजितपणे न्यायालयीन अधिकार क्षेत्राबाहेर केलेली हत्या.
- १६) झुंडबळी वा दुर्विहित हत्याचे कारण आहे.
- १७) कलम १९ ते २२ अंतर्गत

४.६ सरावासाठी प्रश्न

खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) मानवी दुर्व्यापार म्हणजे काय सांगून कारणे व उपाय सांगा.
 - २) प्रतिष्ठेसाठीची हत्या ही संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.
 - ३) झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या याविषयावर चर्चा करा.
- टिपा लिहा.

- १) मानवी दुर्व्यापार - कारणे
- २) प्रतिष्ठेसाठीची हत्या कारणे व उपाय.
- ३) झुंडबळी वा दुर्विहित हत्या - कारणे.
- ४) प्रतिष्ठेसाठी हत्या
- ५) झुंडबळी उपाय
- ६) मानवी दुर्व्यापार उपाय.

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

- य. च. म. मु. वि. नाशिक - मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना.
- य. च. म. मु. वि. नाशिक - मानवी हक्क आणि अंमलबजावणी यंत्रणा.
- जी. एल. शर्मा - सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन्स २०१५.
- प्रा. चंद्रकांत खंडागळे - मानवी हक्क.
- इंटरनेट - उपलब्ध साहित्य.

□□□